

תרם. אך מעמדו הכלכלי נפגע בעקבות נישואים אסורים. עם התפשטות הרפורמציה שופר מצבו, ונתאפשרו נישואיו, חרף תפקידו בכנסייה. ספרו נכתב בלטינית (בדומה לספר שירים שפירסם), אך המקור אבד, ונשתמר רק התרגום לגרמנית, ואף הוא יצא לאור בשלמותו רק בשנת 1929, כלומר, 400 שנה לאחר ביקורו בארץ. הספר מלווה באיורים צבעוניים רבי חן, שאותם הוסיף המתרגם לגרמנית בסוף המאה ה-16. תמונת יפו, למשל, מראה מבצר המתאים יותר לעמק הריינוס מאשר לארץ. טור עולי הרגל המתמשך מציאותי יותר, בשקפו את מלבושיהם של תושבי אירופה באותה תקופה. וולפלי מתאר בספרו את יפו:³ "בצהריים הגענו ליפו במקום שעגנה האנייה השנייה (שיצאה יחד אתם מוונציה). לאחר שהאנייה עזבה אותנו, היא הותקפה על-ידי אניות שודדי ים מצפון אפריקה, אך נוסעיה הבריחו אותן. כאשר נפגשנו, שמחנו מאוד... על שניצלנו מכל הסכנות ובעזרת האל הגענו בריאים ושלמים.

התושבים המקומיים החלו לעלות על האניות בהביאם מצרכי מזון לרוב, ובמחירים נמוכים. היתה זו תקופת הצום (רמדאן), הנמשכת 30 יום, שבמהלכה הם אינם אוכלים אלא במשך הלילה, בסעודות מלוות בזלילה והמולה."

ביפו הוא מזכיר את שני הצריחים ששרדו מהתקופה הממלוכית. לאחר שעולי הרגל הורשו לרדת לחוף, הם התאכסנו במערות שלרגלי המגדלים, סמוך לים. ירידת עולי הרגל בחוף יפו בראשית השלטון התורכי, נעשתה כדלקמן: מיד כשנודע על בוא אניות עולי הרגל, נהג אחד ממפקדי חיל המצב של ירושלים לרדת ליפו, ואתו פקידי מכס וכן ראש מסדר הפרנציסקנים או נציגו. רק עם הגעתם ליפו, הותר לעולי הרגל לרדת לחוף. תושבי יפו התקבצו סביבם בהמולה והציעו להם מצרכי מזון מכל הבא ליד ("לחם, ביצים מבושלות ופירות רבים"). אחריהם הגיעו מובילי החמורים עם חמוריהם והציעו להובילם לירושלים. לפי גרסה אחת הסיבה לכך היתה, שהמוסלמים ביקשו בדרך זו למנוע מהכופרים לטמא את אדמת ארץ הקודש במגע כף רגלם. אך ברור שהשיקול היה מסחרי בעיקרו.

ספר המסע של חואן פרירה מספרד (1552-1553)

יש עניין מיוחד באופן גילוי כתב היד של נוסע זה: בשנת 1912 רכש האנגלי הרי צ'רלס ליוק (Luke), לימים מזכיר ראשון בממשלת המנדט בארץ-ישראל, כתב יד לטיני ובו תאור מסע לארץ-ישראל. חסרו בו ההתחלה והסוף, ולכן שם המחבר ושנת המסע לא היו ידועים. אך בשל תוכנו המעניין והחדשני, הוציאו ליוק לאור (ב-1927) בתרגום אנגלי, בשם "תאור מסע לארץ הקודש של פרנציסקני ספרדי אלמוני".

מחבר שורות אלה גילה במקרה, יובל שנים מאוחר יותר, מה שנראה כמקור ספרדי של תאור זה, וזאת בתוך קוסמוגרפיה (תאור העולם) של פדרו דה ססה (Pedro de Sesse) הספרדי. הסתבר כי כל הפרק החמישי של ספר זה, המכיל כמעט את מחצית תוכנו, איננו חלק מתאור גיאוגרפי כלל ועיקר, אלא מתייחס למסע לארץ-ישראל. לאחר בדיקה הסתבר, כי החומר דומה, ובחלק הנוגע לארץ-ישראל עצמה אף זהה, לזה שפורסם בזמנו על-ידי ליוק. אלא שהפעם מופיע שם הנוסע: חואן פרירה (Juan Perera). כלומר, אין מדובר עוד בנוסע אלמוני. הסתבר גם שפרירה לא היה נזיר פרנציסקני אלא כומר קתולי.⁴ תאור המסע מאירופה לארץ-ישראל וחזרה לאירופה, איננו זהה תמיד בשני המקורות.

כן מצויים הבדלים גם בתאור ארץ-ישראל. לא ברור מהי משמעות הדבר: האם צירף המתרגם ללטינית חומר אחר בהתחלה ובסוף? או האם היו שני נוסעים שביקרו בארץ יחדיו, אך הפליגו בנפרד אליה וממנה? אך דבר זה לא מסביר עדיין את הזהות המוחלטת כמעט של התאור. או שמא האחד איפשר לשני להעתיק את תאורו? הדבר נותר עדיין בגדר תעלומה.

ברור, עם זאת, שהטקסט הספרדי הוא מקורי ואמין יותר. דבר זה מסתבר, למשל, מהשוואת הנאמר אודות מספר תושבי צפת. מהנוסח המתורגם של ליוק, שעליו הסתמך איש שלום, בספרו "מסעי נוצרים", עולה, כי גרים בה שמונת-אלפים עד עשרת-אלפים יהודים, וכמספר הזה של "כושים ותורכים". מאחר שבאותה תקופה עומדים לרשותנו פנקסי המס העות'מאניים, מסתבר מיד, כי מספר זה הוא גדול מדי, לכדי כפליים בערך. ואמנם, מן הטקסט הספרדי ניתן להבין גם כי המספר הוא 10,000-8,000 תושבים כולל יהודים ומוסלמים כאחת, דבר התואם את המקורות האחרים שבידינו. חואן פרירה מתאר את ביקורו בצפת:

"למחרת עלינו לצפת כשהכנרת מימיננו. צפת היא עיר הררית... כחצי יום עבר עד שהגענו לעיר, המשקיפה על התבור ועל הכנרת. בעיר גרים יהודים רבים, במיוחד יוצאי ספרד ופורטוגל, אך לא היה זה נכון לדבר עמם ספרדית, בשל חשדנותם של התורכים לגבי היהודים הספרדים. בצפת מצויים גם יהודים שהוטבלו לנצרות, שנמלטו לכאן מהאינקוויזיציה. פליטים יהודים שנפוצו לכל עבר מצויים גם בטרופולי, בחלב, בדמשק ובירושלים. במקומות אלה, ובמיוחד בצפת, נשמעת עתה הלשון הספרדית. אזור צפת צחיח והררי, בדומה למקומות רבים בארץ-ישראל. כ-10,000-8,000 יהודים, כושים ותורכים חיים בצפת, במספרים שווים בערך".

החשש לדבר ספרדית נבע ממצב המלחמה ששרר במשך רוב הזמן בין האימפריה העות'מאנית לספרד (הוא גרם, בין היתר, לבניית חומות ירושלים מחדש, כדי להגן עליה בפני פלישה ספרדית אפשרית).⁵

האציל מלכיוור פון סידליץ (1556/7)

תאורו של מלכיוור פון סידליץ (Melchior von Seydlitz), אציל גרמני ממחוז שלזיה (כיום חלק מפולין), ממחיש את סכנות העליה לרגל לארץ-ישראל, ולו השגרתית ביותר. הוא וחבריו למסע ביקרו בירושלים ובסביבותיה, ובדרכם חזרה נאסרו בידי התורכים, לאחר שנחשדו שהם קשורים בהתנפלות שערכו אבירי מלטה על כפר ליד יפו, ולחטיפת 70 איש. תושבי הסביבה פנו למושל רמלה "ביבבות ותלונות קולניות, על שהנוצרים שדדו את נשותיהם וילדיהם, ודרשו שיקחו אותנו בשבי כבני ערובה להחזרת קרוביהם". הקבוצה נחבשה בכלא רמלה ונעשו נסיונות לסחוט מהם כספים, אך הם לא שוחררו. כמקובל במקרה כזה, פנו לעזרת הגאנרדיאן הפרנציסקני שבירושלים, אך הלה סירב לעזור, מאחר שהיו ביניהם, לטענתו, גם "כופרים לותרנים". תושבי הסביבה ביקשו את עזרת הפחה של דמשק, שהופיע אישית ברמלה. ואף שלא מצא אישום של ממש נגדם, הוא לא שחררם, בשל לחצם של תושבי הסביבה, שהיו חשופים לא אחת לפשיטות אבירי מלטה. מאידך חשש המושל להחמיר בדינם של הנוצרים, כדי לא לפגוע במספר עולי הרגל ובהכנסות מהם.

עולי רגל נוצרים שנאסרו בידי התורכים, לפי פון סיידיליץ (1556/7)

אנשי הקבוצה ישבו חודשים מספר בכלא רמלה, ואחר כך הועברו לדמשק. היה זה מסע מפרך עבור השבויים, שנכבלו בשלשלאות, אך הוא איפשר לסיידליץ להוסיף פרקים נוספים לספרו, הדנים בחבל ארץ שבדרך כלל עולי הרגל לא הגיעו אליהם. על השומרון הוא אומר:

"עברנו שם דרך יער נאה. בשיירה היו כ־500 גמלים. זהו חבל ארץ פורה... אך גם כאן ממעטים לעבד את האדמה, ומספר הכפרים מועט. לצידי הדרכים עומדים בתים מבודדים, גדולים ורבועים, מימים עברו, שאינם מאוכלסים. האותיות היווניות והלטיניות שעל קירותיהם מעידות, שהם נבנו בידי נוצרים בעת ששלטו בארץ... בימות החורף מוצאים בהם סוחרים מחסה. הבתים אף משמשים מסתור לשודדים, שמספרם רב בארץ. המבקש לאכול ולשתות בדרך, צריך ליטול עמו צידה, שכן לא ימצא כאן דבר, פרט למעט מים. בתים אלה נקראים בערבית ח'אן".

הגליל מתואר כ"חבל ארץ נאה, מיושב בצפיפות (אך המבנים הם באיכות ירודה), המצטיין בשפעת מימיו. ניתן למצוא כאן תבואה, מרעה וצאן לרוב, יותר מאשר בארצות אחרות באסיה". משם עברו דרך הגולן, בתורם אחר מאהל הקיץ של פחת דמשק. לדבריו משמש הגולן מקום מרעה לסוסיו הרבים של הפחה.

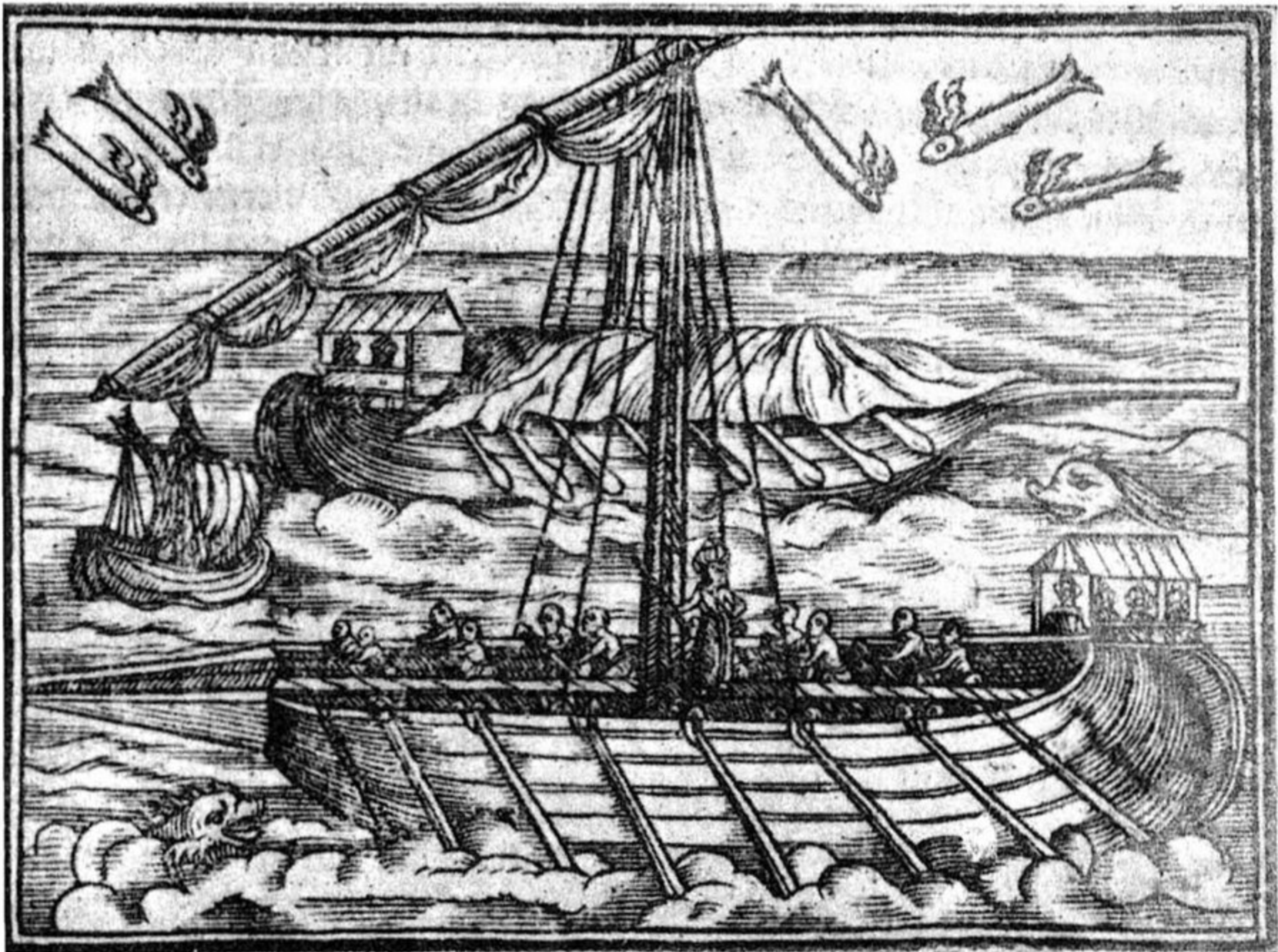
בדמשק הם נסתייעו בקונסול הוונציאני שבמקום. אך גם הוא לא הצליח לחלצם משביים, והם הועברו לקושטא, שם טיפלו בעניינם שגרירי אוסטריה וצרפת, אך ללא הצלחה. הם נותרו כלואים שנתיים נוספות וכמעט שנמכרו לעבדות. רק ביוני 1559 שוחררו ושוב למולדתם.⁶

כריסטוף פירר מהיימנדורף (1566)

כריסטוף פירר מהיימנדורף (Christoph Furer von Haimendorf), יליד נירנברג שבגרמניה ובן למשפחת אצילים, ערך את מסעו בארץ-ישראל בצעירותו, מלווה במשרת, אך הפורטרט המתלווה לספרו מראה אותו באחרית ימיו דווקא. תאורו שקול ותמציתי, אך המספרים שהוא מביא מוגזמים לעתים. בקהיר, לדוגמא, הוא מדבר על 40,000 יהודים, רובם ממוצא ספרדי, וכל תושבי צפת, לדבריו, הם יהודים. בתארו את טבריה הוא מעיד: "ליד חמי טבריה נבנים בידי יהודיה עשירה וברשות הקיסר התורכי בניינים יפים" רמז לפועלה של דונה גראציה מנדס. מעניינת במיוחד מפת ירושלים המצורפת לספרו, שאיננה מופיעה בספרים אחרים. יתכן שבמקורה היא הוכנה בידי הפרנציסקנים כדי למוכרה לתיירים. הגלופה המקורית של המפה נשתמרה עד היום בספריית גנדיאון שבאתונה.⁷

סלומון שווייגר (1581)

סלומון שווייגר (Salomon Schweigger, 1551-1622) למד תיאולוגיה באוניברסיטת טיבינגן (המפורסמת במקצוע זה עד היום) ושימש אחר כך ככומר. בשנת 1577 יצא לצד השגריר האוסטרי שנתמנה זה מקרוב לכהן בקושטא, ובמשך ארבע שנים כיהן שם ככומר של השגרירות. ספרו מוקדש ברובו לקושטא על תושביה ומנהגיה, כמו גם לחצר הסולטאן.

ספינת עולי הרגל בדרכה לארץ-ישראל, בציור של ס. שווייגר (1581)

שווייגר מילא גם שליחות אישית: כפרוטסטנטי הוא פעל להידוק הקשרים עם ראשי הכנסייה היוונית אורתודוקסית, שהתנגדו כמוהו לכנסייה הקתולית ולאפיפיור. מעניין, על כן, לציין, שבסיס פעילותו של שווייגר שימשה שגרירות אוסטריה הקתולית...

בשנתו האחרונה בבירת האימפריה התורכית, הוא יצא למסע ממושך למצרים ולארץ-ישראל וחזר אחר כך דרך סוריה וכתרים לאירופה. ברמלה הוא מזכיר תושבים יהודים, ובירושלים הוא מדבר על תשעים בתים שבבעלות יהודית. הוא גם מזכיר יהודים בשכם ובצפת. לעומת זאת, בטבריה אין הוא מזכיר יהודים, רמז לכך כי בשעת ביקורו כבר לא היתה בטבריה קהילה יהודית.

ספרו, שראה אור כעשרים שנה לאחר שובו מנסיעתו, נתייחד באיורים הרבים שהכין במהלך מסעו. רובם אינם מתארים אתרים, אלא את תושבי הארצות שבהן ביקר, את מנהגיהם, כלי נשקם, לבושם וכן את העונשים שהוטלו עליהם על-ידי הרשות. לא אחת, ערכם של הרישומים בספרו עולה בהרבה על המלה הכתובה. להלן דבריו על בית לחם:⁸

"מירושלים לבית לחם נראים לאורך הדרך שדות דגן, עצי תאנה וזיתים. בית לחם מאוכלסת בכושים ובנוצרים. במקום מנזר ובו שמונה נזירים פרנציסקנים ממוצא איטלקי. מבנה המנזר הוא יפה ובו כנסייה נאה... אחד הנזירים מסר לי כי בבית לחם נמצא עתה הנזיר פאולו, שהועבר לשם מקושטא. הכרתיו היטב משם וחששתי שהוא יגלה שאני מטיף לותרני, דבר שעלול להמיט עלי פורענות (הוא נסע עם קתולים)... ולכן חזרתי לירושלים". סכסוכי הדת של אירופה לא פסחו אפוא על עולי הרגל שביקרו בארץ.

הנסיך הפולני כריסטופר ראדזיוויל (1583)

כריסטופר ראדזיוויל (Nicolai Christopher Radzivill, 1549-1616) היה אחד הנסיכים החשובים בממלכה הפולנית-ליטאית. קרובה שלו אף התחתנה עם אחד ממלכי פולין. לאחר שנרפא ממחלה אנושה, נדר נדר לעלות לרגל לירושלים, אך יציאתו נדחתה, שכן היה עליו לקבל את אישור האפיפיור ומלך פולין. זה האחרון לא איפשר לו לצאת למסעו, אלא לאחר שהשתתף במלחמות שניהל באותה עת.

ראדזיוויל היה בעל השכלה רחבה, דבר המשתקף בתאורו. הוא היה כנראה הנוסע הראשון שהעפיל לפסגת החרמון. הוא מתאר:⁹

"לאחר מכן עלינו על ההר הגבוה מאד... משמאל לפסגתו יש קאפלה המכונה בפי המאורונים 'שבעת האחים הישנים'. מן ההר נראית דמשק היטב, ולמרגלותיו משתרע עד למרחוק עמק יפה, משובב נפש ופורה... בהר מקור הנחלים אבנה ופרפר החוצים את דמשק, והם מפרים ומלאי דגים, אך אינם עשירים בספינות".

האם ההר המתואר כאן הוא החרמון? נחל פרפר מתחיל אמנם את דרכו במורדות החרמון, וכך שלושה מפלגי הברדה (הוא האבנה). אך שלושת הפלגים האחרים (ובהם העיקרי) מקורם במורדות רכס מול הלבנון שמצפון לחרמון. השם "כריזורואה" אינו ידוע מהמקורות כלל. על כן, יתכן שמדובר בחרמון, אך הדבר אינו ודאי.

עוד ראוי להזכיר, שהוא חדר לקבר דוד, מחופש לנזיר רוקח. ספרו נכתב בפולנית, אך יצא לאור גם בלטינית ובגרמנית. עם שובו למולדתו נתמנה תחילה לראש החצר הפולנית

ואחר כך למושל שתי דוכסויות פולניות. משפחתו המשיכה לתפוס מעמד מכובד בפולין גם בדורות הבאים, ואחד מצאצאיו היה נשוי לגיסתו של הנשיא האמריקני קנדי.

סמואל קיחל (1588)

סמואל קיחל (Samuel Kiechel, 1563-1619) היה בן למשפחה אמידה בעיר אולם שבדרום גרמניה. הוא אהב לערוך מסעות לארצות רחוקות ובילה בהן חלק ניכר מחייו. בין השאר ביקר בצרפת, בהולנד, באנגליה, בשוודיה, בפולין וברוסיה. הוא נסע דרך וינה לאיטליה, ומשם הפליג למלטה ולמזרח התיכון. דרך חלב ודמשק הוא הגיע לקוניטרה שבגולן. בח'אן שבקרבת מקום ניסו שליחי הסולטאן, שתפקידם היה לבצע הוצאות להורג (קיחל קורא להם "טשנש") להחרים את סוסו. שני יאניצ'רים מבני חבורתו התערבו לטובתו, אך לשווא. אלא שסוסו סירב לזוז משניסו התליינים התורכים לרכוב על גבו, והם נאלצו להחזירו לבעליו.

לאחר שעבר את גשר בנות יעקב והתקרב לצפת, הוא הבחין בכפרים רבים בסביבה. את צפת עצמה הוא מכנה בתאורו "יפת" ומוסר אודותיה:

"לאחר שעלינו לרמה ראינו מרחוק בצד ימין, גבוה מעלינו, את העיר העתיקה יפת ואת ארמונה, שרוב תושביה כיום הם יהודים. הם עולים לכאן לרגל מירושלים, ואחרים מהם אף שוהים בה שנתיים-שלוש ויותר, ומהם שנשארים לחיות בה. זוהי לגביהם עליה לרגל, כמו שמוסלמים עולים לרגל למכה".

משם המשיך קיחל להר תבור, לג'נין ולשכם, שאותה הוא מכנה "עיר ישנה, חרבה, בנויה בצורה גרועה ומאוכלסת אך במעט". בין תושביה הוא מזכיר "יאניצ'רים ונוכלים אחרים". בהגיעו לירושלים הסתבר לו ש-11 מאנשי המנזר הפרנציסקני מתו ממחלת הדבר ונבצר ממנו, על כן, להתאכסן שם. לאחר ביקור באתרי העיר, בבית לחם ובעין כרם, הוא שב לדמשק. ביקורו בארץ היה קצר ביותר: ב-22 בפברואר יצא מדמשק וביום ה-14 במארס שב אליה.

הוא המשיך דרך קפריסין למצרים, שם עלה לפסגת הגבוהה שבין הפירמידות. בדרכו חזרה לקהיר הותקף בידי שני שודדים, אך הם שחררוהו לאחר שלא מצאו ברשותו דבר. מקהיר המשיך לסואץ, ומשם למנזר סט. קתרינה ולפסגת ג'בל מוסה. תאור המסע, שחובר בדיאלקט גרמני שכיום קשה מאד להבינו, יצא לאור רק במאה ה-19.¹⁰

האנגלי פיינס מוריסון (1596)

פיינס מוריסון (Fynes Moryson, 1566-1630) היה האנגלי הראשון שבתאור מסעו לארץ-ישראל יש עניין מיוחד.

מוריסון היה בן למשפחה מכובדת. אביו היה חבר בית הנבחרים, והוא עצמו היה בוגר אוניברסיטת קימברידג'. הוא חי בימי שלטונה של המלכה אליזבת הראשונה, בתקופה שבה רבים ערכו מסעות למרחקים. החל מ-1591 יצא אף הוא למשך עשר שנים למסעות לרוב ארצות אירופה, והגיע גם לארץ-ישראל, לסוריה ולקושטא. לאחר שובו הוא כתב חיבור רב היקף על תולדותיהן של כתריסר המדינות שבהן ביקר. לאחר שנוכח שלא ימצא מו"ל לעבודתו, הסתפק בספר מצומצם יותר, העוסק בתאור המוצאות אותו בלבד, אך גם

הוא משתרע על 900 עמודים גדולים (כ־40 מהם עוסקים בארץ־ישראל). הוא ביקר אמנם רק ביפו ובירושלים, אך מתאר גם את עכו ואת קיסריה, שאותן ראה מצד הים, מבלי לרדת לחוף. תאורו חי ומודרני ורצוף הומור.

הוא מוסר כי לאחרונה פסקו ההפלגות הקבועות מוונציה לארץ־ישראל, ולכן קשה יותר להגיע אליה. ואמנם, ונציה איבדה באותן שנים את המונופול שהיה לה, מאז תום מסעי הצלב, בהעברת עולי רגל מאירופה לארץ. הקברניט לא היה עוד ונציאני, אלא יווני. מוריסון מספר אודותיו בהתפעלות, כי בשעת הארוחה לא נהג לגעת במזון בידיו אלא השתמש בסכין ובמזלג. מסתבר שבאנגליה לא רווחו עדיין בימיו מנהגים מעודנים כאלה. עולי הרגל נדרשו להשאיר את כל נשקם בוונציה כדי שלא להסתבך בעימות מזוין עם המוסלמים בארץ, דבר שהיה כרוך בסכנת נפשות. באנייתו היו לא רק עולי רגל, כפי שהיה בעבר, אלא גם "נוצרים רבים מן המזרח, בני עדות ועמים שונים, ותורכים ופרסים וכו', ואפילו הודים, עובדי השמש". כנוסע מנוסה בא מוריסון מצויד היטב בכל הדרוש. מזוודתו שימשה לא רק להעברת חפציו, אלא היא היתה שטוחה מלמעלה, וכך יכול היה לישון עליה, הן באנייה והן על חוף, אם לא מצא מקום לינה נוח יותר. היו אתו מזרון ושתי שמיכות פוך. הוא מדגיש כי לא לקח אתו סדינים אלא הביא במקומם עמו זוגות אחדים של תחתוני פשתן להחלפה לפי הצורך. למקרה שהמזון באנייה לא יספיק לו, הביא עמו גם ביסקוויטים, שזיפים מיובשים וצימוקים, ובעיקר בקבוקי יין מתוק, וכן תרופות שונות נגד מחלות זיהומיות ובעיות עיכול.

בין הגידולים בארץ הוא מדגיש במיוחד את חשיבות הכותנה. באשר לתושביה, דעתו היתה שלילית מאוד על הבדווים שאותם הוא משווה ל"אירים פראיים". מחשש פן ישדדו את רכושם נאלצו הוא וחבריו לשיירה לצאת בחשאי מבעוד לילה לרמלה. על שליטיה התורכים של הארץ הוא אומר, כי המושלים של ירושלים מתחלפים במהירות מדהימה: תוך שנה הם התחלפו לא פחות מארבע פעמים "כל אימת שמישהו הציע שוחד גבוה מקודמו". התוצאה היתה עושק חסר מעצורים, שכן "זבובים רעבים מוצצים יותר מאלה השבעים". לצד הממשל הוא מזכיר עוד שלושה בעלי תפקידים מרכזיים בעיר: סגן מושל, קאדי (שופט) ואגא, הוא המפקד הצבאי. הוא מספר, כי התורכים נותנים לחייליהם אופיום כדי להחדיר בהם רוח קרב. לטענתו הם נוהגים לתת אופיום אפילו לגמלים בשעת דחק. הוא וחבריו למסע התהלכו בלבוש מזרחי בזמן שהותם בארץ, אך נשקפה לו סכנה לא רק מן התושבים המקומיים. כנוצרי פרוטסטנטי הוא חשש לא פחות ממארחיו הפרנציסקנים. הוא מספר על שישה עולי רגל פרוטסטנטים, אנגלים והולנדים, שביקרו בארץ, שחלקם חלו ואחרים הסתבכו בקטטה ונפצעו. במקום להגיש להם עזרה רפואית, הניחו להם הפרנציסקנים למות, ואפילו זרזו את התהליך על־ידי שהרעילו אותם. יש אולי הגזמה בסיפור זה, אך אין לבטלו כליל.

מוריסון מתאר בהרחבה את אמצעי הזהירות שנקט כדי שלא לחשוף את השתייכותו הדתית. על אף הסכנה שבדבר, הוא סירב לקבל את התואר "אביר הקבר הקדוש", מעשה שהיה עלול להחשידו בעיני הנזירים, שהיו להוטים לרווח הכספי מ"כיבודים" אלה.¹¹ לאחר שובו למולדתו נתמנה מוריסון למזכירו של המשנה למלך אירלנד (1600-1606). אחר כך חי בלונדון.

יוחנן ואן קוטביק (1598)

יוחנן ואן קוטביק (Johann van Cootwijck), יליד הולנד, ראוי אולי להחשב כאבי המחקר הארכיאולוגי של ארץ-ישראל. אמנם הוא לא ערך חפירות, אך היה הראשון שגילה עניין בקדמוניות הארץ ואף תאר אותן בדייקנות יחסית. בירושלים הוא מדד את אתרי עמק יהושפט, ואת קשת "אקה הומו". תאר את שרידי מגדל האנטוניה וערך בדיקה יסודית של קברי המלכים. כן תאר את שרידי שומרון העתיקה ובשכם העתיק כתובת יוונית קדומה. הוא היה תושב אוטרקט ורופא במקצועו. לצד עניינו בעתיקות, הוא לא היסס לתת ביטוי בוטה לרגשותיו, כשנאלץ (למשל, בשכם) לבלות לילה בח'אן המקומי:

"ישנו ח'אן סמוך לחומות העיר למרגלות הר גריזים והוא חרב ברובו. זוהי אכסניה איומה, מחסה לגנבים... הריצוף איננו מאבנים, אלא מאבק. הגג דולף, ובמקום מפוזרת צואת חזירים. אין דלתות או חלונות שאותם ניתן לסגור בלילה. פרט לזוועה ולריח הנורא לא היה כאן מה לראות... איזו אכסניה ציבורית, ששום דבר לא יאה לה פחות מכינויה זה! איזה הבדל לעומת אכסניות שלנו!"¹²

האציל הצ'כי קריסטוף הראנט (1598)

קריסטוף הראנט (Kristof Harant, 1564-1621) היה בן למשפחה צ'כית אצילה. בנעוריו התמחה בשפות קלסיות, אך את ספרו כתב בצ'כית. אף את המרחקים מדד במילין צ'כיים, השונים מאלה הגרמניים והאנגליים. בירושלים זכה בתואר "אביר הקבר הקדוש". בנוסף למקומות הרגילים ביקר גם בעזה ותאר אותה.

בשובו למולדתו היה ממקורבי החצר ההבסבורגית. אך בשנת 1618 הימר על הסוס הלא נכון, כשעבר לצידו של הנסיך הגרמני-פרוטסטנטי ("מלך החורף") שהצ'כים המליכו באדשהק אותה שנה. ההבסבורגים לא השלימו עם פרישתה של צ'כיה מתחום השפעתם, ותקפוה. היה זה הצעד הראשון למלחמת שלושים השנה.

הצ'כים ניגפו ב־1620, ואיבדו את עצמאותם למשך 300 שנה, וקריסטוף הראנט היה אחד משלושת האצילים הצ'כים שהוצאו להורג בידי המנצחים ב־1621. הוא היה לסמל לרגשות הלאומיים הצ'כיים עד לתקומת המדינה הצ'כוסלובקית ב־1918.

ספר המסע שלו יצא לאור לראשונה עוד בחייו (1608) ובשלוש מהדורות לאחר מותו.¹³

עולי רגל נוצרים במאה ה-17

החל משלהי המאה ה-16 השתנו פני הדברים בארץ. השלטון המרכזי נחלש, הסולטאנים רבי העוצמה פינו מקומם לשליטים נרפים מדרגה שניה ושלישית. התרופפות השלטון המרכזי הורגשה בפריפריה. מושלים ושופטים תאבי בצע החליפו את קודמיהם, שהצטיינו ביעילותם. המצב הכלכלי התדרדר, הפלאחים לא יכלו לעמוד עוד בנטל המיסים שנגבו בידי המושלים המקומיים החמסנים. רבים מעובדי האדמה נטשו את החקלאות ופנו לשוד. גורלם של בני המיעוטים, היהודים והנוצרים, לא שפר עליהם. מושלים אכזריים מסוגו של אבן פרוח בירושלים, לא היססו לגזול מהם את רכושם. כוחו של הצי התורכי נחלש והוא לא השכיל לשלוט עוד בימים, ופינה את הזירה לשודדי ים ממלטה, שבזזו את האניות. במערב הים התיכון, הטילו את חתתם בימים שודדי ים מוסלמים, שפעלו מבסיסיהם שבאלג'יר, טוניס וטריפולי.

חולשת השלטון המרכזי בחלקי האימפריה השונים, איפשרה את התחזקות התקיפים המקומיים, מסוגו של הדרוזי פאח'ר א-דין השני בדרום הלבנון ובגליל. לא אחת פרצו מאבקים מזוינים בין השליטים המקומיים. כזה היה, למשל, גורל הגליל וצפת בירתו, בראשית המאה ה-17. מאידך היה לשליטים המקומיים עניין ברווחת האזורים שבשליטתם, ולו לשם גביית מיסים גבוהים יותר. כך, למשל, דאג פאח'ר א-דין לקימום הריסות עכו ונצרת. באופן דומה, מושלי עזה מבית רדואן שיקמו את יפו.

המאה ה-17 אופיינה בעולי רגל רבים ממערב אירופה, וזאת בעיקר מן הארצות הקתוליות, כגון צרפת, שבהן הביאה עמה תקופת הקונטר-רפורמציה להט דתי מחודש, שגרם לעליה תלולה במספר עולי הרגל הצרפתים בתקופה זו. הם היוו את רוב מניינם של עולי הרגל במאה ה-17, והם גם שחיברו את רוב ספרי המסע. בין הנוסעים החשובים היו ז'אן בוש (1610), אוג'ן רוג'ה (1630/5), קופין (1640), ז'אן דובדן (1652), גבריאל ברמונד (1660), לורנס דה ארביו (1660), מיכאל נאו (1674), השגריר נואנטל, ואנטואן מוריסון (1693). הללו נמנים עם מחברי ספרי המסע לארץ-ישראל היותר חשובים בכל הזמנים.

מקום בולט תפסו הנזירים ואנשי הכנסייה, שעיקר עניינם היה במקומות הקדושים.

קבוצה חשובה נוספת היו הסוחרים כגון קופין, ברמונד ודה ארביו, שלא ניתן להגדירם כעולי רגל במובן המקובל, שכן הגיעו לארץ לצורכי מסחר, והם ראוה לעתים בעיניים מפוכחות בהרבה. מספריהם ניתן ללמוד רבות על חיי הכלכלה של הארץ, שבהם טיפלו אנשי הכנסייה לרוב רק כבדרך אגב. קבוצה שלישית היו שגרירים צרפתיים או מלוויהם, כגון דה ברבס, דה באובאו, דה האיס ודה נואנטל שנשלחו ארצה בתפקיד רשמי, כדי לדווח על המצב הכלכלי, לקשור קשרים ולהקים קונסוליה צרפתית בירושלים (הנסיון נכשל והתממש למעשה רק כעבור יותר ממאתיים שנה).

צרפת קיימה קשרים הדוקים עם האימפריה העות'מאנית גם מסיבות מדיניות, וראתה בה בת ברית נגד האימפריה ההבסבורגית החזקה. בשנת 1535 נכרתה ביניהן ברית, ובעקבותיה הוענקו לצרפת זכויות מיוחדות כגון ראשית הקאפיטולציות (זכויות לאזרחי חוץ שלא להישפט בפני בתי דין מקומיים וכו'). היו לכך השלכות גם בתחום הדתי, שכן הגיבוי של צרפת איפשר לפרנציסקנים באמצע המאה ה-16 לרכוש חזקה על אתרי הקודש בארץ-ישראל, ובעיקר בירושלים.

הברית בין צרפת לפרנציסקנים בירושלים נמשכה מאות שנים, וגם כאשר בצרפת עצמה, מעמד הכנסייה התרופף, הרי שבארץ-ישראל המשיכה צרפת לגונן על הנוצרים-הקתולים.

לצד הצרפתים רווחה בתקופה זו העליה לרגל מארצות אחרות באירופה: איטליה, בלגיה, פורטוגל וספרד. אף שלא נייחד כאן את הדיבור לאלה האחרונים, ראוי להזכיר את המשורר הפורטוגזי דה אנסינה (De Encina), את הנוסעים טנרירו (Tenreyro) ודה ארנדה (De Aranda), ואת הנזיר אנטוניו דל קסטילו (Antonio del Castillo). כן הגיעו נוסעים אנגלים, אך ספרי המסע הראשונים שפרסמו, היו עדיין ירודים בהשוואה לאלו של הנוסעים הצרפתים היותר ידועים. רק בימיו של מונדרל מתחיל עידן ספרי המסע החשובים של הנוסעים האנגלים. מספר הגרמנים פחת יחסית. בתקופה זו נפל מספר הנוסעים מאירופה ממספר עולי הרגל ה"מזרחיים" – היוונים והארמנים, אך הם לא כתבו כמעט ספרי מסע, ולכן רק מעט ידוע אודותם.¹

ג'ון סנדרסון (1601)

ג'ון סנדרסון (John Sanderson, 1560-1627) היה סוחר אנגלי שפעל בעיקר בקושטא ובמזרח התיכון. ב־1601 הוא יצא למסע בארץ־ישראל. בדמשק הצטרף לקבוצת יהודים שהיו בדרכם לירושלים. בעקבות זאת, תאוריו שונים מאלה של מרבית הנוסעים. במידה מסוימת הוא ראה את ארץ־ישראל מנקודת מבט יהודית, כשם שרוב עולי הרגל האחרים הושפעו ממדריכיהם הפרנציסקנים. המידע שהוא מוסר על היהודים שונה, על כן, מזה המצוי בכתביהם של רוב הנוסעים הנוצרים.

לדוגמא, בגיביר שליד דמשק, הוא ליווה את חבריו למסע לביקור בבתי היהודים שבמקום. בצפת הוא מזכיר שש ישיבות יהודיות. את זרעין הוא מכנה בשמה העברי יזרעאל. בסביבות שכם הוא ביקר קברים מקודשים ליהודים. בקבר שמואל הנביא (נבי סמואל) הוא מוסר על המסורות היהודיות הקשורות למקום. בירושלים הראו לו אותיות עבריות החקוקות בחומת העיר, ואילו בחברון הוא ביקר במערת המכפלה עם מלווי היהודים.

גם בדרכו חזרה נתלווה לקבוצה היהודית, והוא מדגיש מפורשות: "ויזכר הדבר, כי היהודי שליווני, שהיה ישר מאין כמוהו, בבקשו להשביע את רצוני סטה מן הדרך כדי שישה מילין כדי להראות לי את טבריה ואת כפר נחום".

בצפת הוא מספר על הפגישה של מלווי עם יהודי המקום:²

"כאן נשארו היהודים לשמור את השבת הקדושה, וביקרו אותם כל הכוהנים שהיו לבושים בדרך כלל לבוש חיצון לבן, שנעשה משיער עיזים... בענווה יתרה ובהדרת קודש באו אחד אחד כדי לברכם לשלום, מחבקים אותם ומשוחחים עמם שעה קלה, ואחר כך הולכים לדרכם. ובני לווייתני... קנו ספרים רבים כמטען שתיים או שלוש פרדות... נתנו נדבות בכסף רב, וכן בשר מבושל, דוודים גדולים מלאים לעניים, מפעם לפעם חתיכה לכל אחד יחד עם ביכר לחם ומרק, ולעתים גם כסף. כך עשו שלוש פעמים בששת הימים ששהינו שם. סבורני שהם נידבו נדבות, וכוונתי לראש היהודים שנקרא אברהם כהן. כמדומני שנידב לפחות אלפיים טאלרים ואלף ואחד בירושלים. האחרים שנלוו אלינו נתנו כדי יכולתם סכומים הגונים..."

רבים מעצמות הנפטרים היהודים מובאות לארץ הקודש כדי להיקבר בה.

נשאנו עמנו מטען צמר מקושטא לצידון ובשקים ההם נאמר לי... מונחות עצמותיהם של יהודים רבים בארגזים קטנים, אך איש מאנשי הספינה לא ידע זאת."

בירושלים הסתכסך סנדרסון עם הנזירים הפרנציסקנים והם הלשינו עליו בפני המושל, דבר שגרם לו אי נעימות רבה והוצאה כספית, אך הוא התעקש וסירב לשתף פעולה עמם. לטענתו ערכו אחר כך הפרנציסקנים בטרופולי שני נסיונות כושלים להתנקש בחייו.

הבארון הנרי דה באובו (1604)

הבארון הנרי דה באובו (Henri de Beauveau) נתלווה לשגריר צרפת בקושטא בביקורו בארץ־ישראל ובעיקר בעזה. שם רשם ידיעות חשובות ביותר על תושביה היהודים והשומרונים:

"היהודים כאן מספרם קטן ואינו עולה על 90. שומרונים יש עוד פחות, רק 15 גברים עם משפחותיהם... מספרם הולך ומתמעט בהתמדה. בכל הלבנט אין יותר מ־250. המדובר בראשי

משפחות, ומהם ארבעה בדמשק, עשרה בקהיר והשאר – חמישים – בשכם.²
הוא גם מביא פרטים על הדת השומרונית ועל מנהגיה, על מצבם הכלכלי, מלבושיהם ועיסוקיהם. הוא מוסיף:

"הם אנשים פקחים למדי ואמידים. אין הם שולחים ידם בכל מלאכה וגם לא בעסקים אחרים בעזה, פרט לעבודות פקידות, שאותן הם עושים בשרות הפחה וכד'".
עד לאמצע המאה ה-19 לא נמצא נוסע נוסף שימסור מידע רב ומדויק כמוהו על השומרונים.³

שבוי המלחמה יוהאן וילד (1608)

יוהאן וילד (Johann Wild) נולד בנירנברג שבגרמניה בשנת 1585. הוא לא היה עולה רגל או תייר, אלא שכיר חרב שנשבה בקרבות בין הנוצרים לתורכים בהונגריה ונמכר לעבדות. בתור שכזה נתלווה לאדוניו המוסלמים, והיה אחד האירופאים הראשונים שהגיע בנסיבות אלו לערי האסלאם הקדושות, מכה ומדינה. נראה שוילד אף התאסלם, מרצון או מאונס, אף שהוא מכחיש זאת בספרו. מכאן אולי הסיבה מדוע גם לא נמנעה ממנו הכניסה לחר הבית, בעת שביקר שם עם אדונו. הוא היה אחד האירופאים הראשונים שתאר בפרוטרוט את מראה הר הבית ומסגדיו:⁴

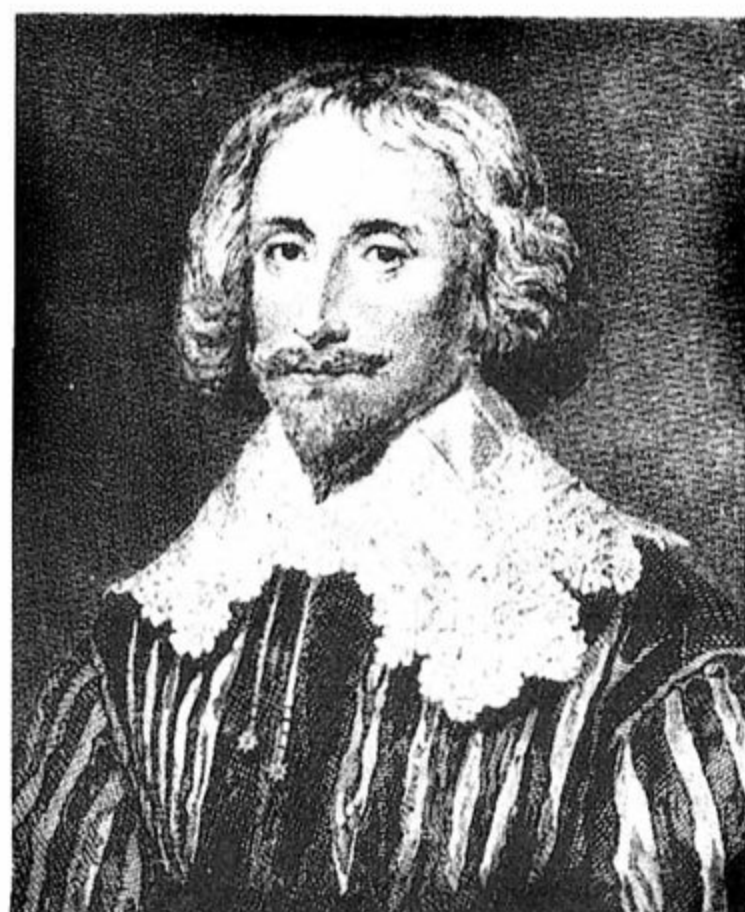
"אדוני קם בבוקר... ואמר לי לבוא עמו, אם ארצה לראות את ג'אמי סולימאן, כפי שהם מכנים את מקדש שלמה. הלכתי אתו ושמחתי שהכניסני לשם. כשבאנו לחצר החיצונית ביקשני לגשת למקום הרחיצה, המוקף אבן שיש, ולהתרחץ שם, וכן עשיתי.
נכנסתי והתיישבתי על הארץ, כי הם נוהגים לעתים לשבת במסגדיהם, עד שהחלו להתפלל. אז הגיע הכומר שלהם והחל להתפלל לפנייהם, אך אני התפללתי בליבי לאלוהים. לאחר סיום התפילה, ערך הכומר שלהם, המכונה אימאם חוג'ה, תפילת הודיה על שהגיעו עד הלום בריאים ושלמים... הם סיימו את תפילתם בקולות ובצעקות רמות. הדבר נמשך כשעה. לאחר מכן הסתכלנו על המקדש.

הוא מקושט מבפנים בצורה יפה באבני בהט. על הארץ פרושים שטיחים יפים, רקומים במשי. על אבני הבהט כתוב באותיות זהב בערבית. במקום ניצבים שני נרות דונג גדולים... בפמוטי כסף. כן תלויות שם מאות מנורות. במקדש מצויים ספרים יפים וגדולים, כתובים ערבית, המונחים על מכתבות. המקדש הוא עגול למעלה. החצר סביב היא גדולה ולה שערים מספר... ליהודים ולנוצרים אסורה הכניסה. המפר הוראה זו דינו מוות או שעליו להתאסלם.
בדרך כלל כעבד לא ניתנה לוילד אפשרות להתעכב הרבה במקום זה או אחר או לנהל יומן, ולכן תאוריו אינם מחדשים הרבה. מעניין יותר גורלו מאשר תאורו. מירושלים עבר עם אדונו לקהיר, ושם נתאפשר לו, לאחר שנים אחדות, להביא לשחרורו תמורת תשלום סכום כסף. ב-1611 חזר למולדתו והעלה על הכתב את זכרונותיו משנות שבו.

האנגלי ג'ורג' סנדיס (1611)

ג'ורג' סנדיס (George Sandys, 1577-1643) היה בנו של הארכיבישוף מיורק, ובן זמנו של ויליאם שקספיר. הוא היה בוגר אוקספורד ונחשב לאחת הדמויות הבולטות של הרנסאנס האנגלי. סנדיס גם היה משורר בעל שם ותרגם את אווידיוס לאנגלית. סנדיס שקד על

עבודת תרגום זו בעיקר בעת שלקח חלק בהתנחלות האנגלית הראשונה בדוֹף אמריקה הצפונית בחבל וירג'יניה. הוא היה המשורר הראשון בשפה האנגלית שפעל בעולם החדש. אך להצלחה ספרותית גדולה יותר מתרגומו זה הוא זכה בזכות ספרו על מסעו במזרח. כבסיס לספר שימש לו יומן, שאותו ניהל במסעו ומכאן תאוריו מלאי החיים. עם זאת, ביקורו בארץ היה קצר ולכן אין לחיבורו אותו משקל שיש לאחדים מן התאורים של המאה ה-17 שחוברו בידי סוחרים צרפתיים והפרנציסקנים שעשו שנים רבות במזרח. סנדיס אף לא ביקר בגליל ואת התאור של נצרת הוא העתיק מן הגיאוגרף אדריכומוס (שגם הוא לא ביקר בארץ).

האנגלי ג'ורג' סנדיס (1611)

ובכל זאת בספרו תאורים מעניינים רבים. הוא נחשב, למשל, למקור העיקרי בנושא העברת עצמות המתים היהודים לארץ הקודש בתקופה זו. לדבריו נעשה הדבר בהיקף נרחב, והוא מדבר על ספינות מלאות הטעונות עצמות, המגיעות ליפו. הוא אף מסביר את הרקע לכך: היהודים האמינו כי אלה הקבורים בהר הזיתים יהיו הראשונים לגאולה באחרית הימים. כן היתה נפוצה האמונה על גלגול מחילות להר הזיתים.

באזור שבין יפו לרמלה מספר סנדיס על מסחר בכותנה. סוחרים צרפתיים רכשו את יבולי הסביבה ויצאו אותם דרך נמל יפו, אף שהעיר היתה עדיין הרוסה. תאורו את ירושלים אינו מלבב במיוחד:

”מג המנזר ניתן לראות את רובה של עיר זו. חלקים ניכרים ממנה שוממים. הבתים הישנים (פרט לבודדים) חרבים, והחדשים הם עלובים. אף מבנה אינו עולה בגובהו על שתי קומות.” הוא מוסיף שאלמלא עולי הרגל, שעליהם פרנסת המוסלמים, היתה העיר ניטשת לחלוטין.

לאחר שובו ממסעו היה סנדיס מקורב לחצר המלך צ'רלס הראשון ושימש כיועצו לענייני המושבות באמריקה. הוא המשיך לכתוב שירים ואף שלא היה משורר מן השורה הראשונה, הרי שמשוררים כגון פופ (Pope), דריידן (Dryden), מילטון וקיטס הושפעו ממנו. בשנותיו האחרונות, שעה שמלחמת האזרחים האנגלית הטילה כבר את צילה על החיים באיים הבריטיים, נחשב סנדיס לאחד מתומכי המלך. מאידך הוא צידד גם במתן עצמאות למושבות שבאמריקה ובהמעטת תלותן במלך. הוא מת ב-1643 או 1644, בעת שהמלחמה בין המלך לפרלמנט פרצה במלוא עוצה.⁵

הסקוטי ויליאם ליתגו (1612)

ויליאם ליתגו (William Litagow, 1582-1645?) היה נוסע ממוצא סקוטי, מן המעמד הנמוך, חסר נימוס ודרך ארץ ובעל לשון משתלחת. בספריו הוא יוצא בחמת זעם נגד הקתולים בלשון בוטה ומעליבה. בדברי הפתיחה לספרו הוא כותב:

"אם תהיה נבל, פרא, נוכל, או מתלונן ומבקר, חולה דבר, שוטה, חמור מטופש, או תולעת מכרסמת, בעל שפתיים מקנאות, הריני מועיד לך את הסוף המגיע לך: חבל התליין, שישתיק במהרה את דברי הבלע שלך וישחרר את תאור מסעותי מארס דיבוריך; לך תלה את עצמך על עץ!"

מעניין לציין, שגם אחרי דברים קשים אלה עדיין רכשו הקוראים את ספרו בלהט במשך מאתיים שנה, וספרו ראה אור ביותר מתריסר מהדורות!

למסעותיו הארוכים הוא יצא כנראה בעקבות פרשיית אהבים, שבמהלכה נתפס בידי אחיה של אחת מאהובותיו, שחתכו לו, לאות אזהרה, את שתי אוזניו. את הוצאות מסעו הוא מימן בדרכים שונות ומשונות. כך, למשל, את הדרך מארץ-ישראל למצרים דרך צפון סיני, הוא עשה בחברת שישה גרמנים. שלושה מהם מתו בדרך מצמא והנותרים הגיעו למצרים, והשתכרו במשך ארבעה ימים רצופים עד כי שנפחו נשמתם. ליתגו

הסקוטי ויליאם ליתגו (1612);
תמונה משער הספר

ירש את הונם, ונפל לידו סכום ניכר במושגי אותם ימים: סך של 420 ל"ש. הוא לא כתב כנראה את רשמיו במהלך מסעו, והתקשה, על כן, לזכור את שמות המקומות שבהם ביקר. בסומכו כנראה על הבורות של קהל קוראיו, הוא קורא, למשל, לחברון "המבלודה" ולעזה "הבללו". נראה, שליתגו לא רק כתב בסגנון מביך, אלא אף דיבר כך. והראיה, עם סיום מסעותיו, שנמשכו כ-19 שנים, הוא עורר נגדו את תשומת לב האינקוויזיציה בספרד בדבריו הבוטים נגד הקתולים. הוא נכלא ועונה קשות, ושחרר רק הודות להתערבותו האישית של שגריר אנגליה במדריד.⁶

הרופא השווייצרי הנס יעקב אממן (1613)

הנס יעקב אממן (Hans Jakob Amman, 1586-1658) היה בן למשפחה מכובדת מעיירה הסמוכה לציריך, שהתמחה ברפואה. הוא הגיע לקושטא כרופא של שגריר אוסטריה. משם ערך את מסעותיו לארץ-ישראל.

אממן עבר דרך "כפר קטן" בשם קוניטרה. בהמשך הדרך הוא מספר על יער. בסמוך לבית המכס הציבו הבדווים זוג חניתות, שכל חברי הקבוצה נאלצו לעבור ביניהן, כדי לעמוד על מספרם המדויק לצורך גביית המס... להלן תאור מסעו מירושלים לעזה:⁷

"...נסענו יחד עם שני איטלקים ועם נוצרי יעקוביני אחד בדרך לקהיר... שכרנו שלושה גמלים, שהאיטלקים רכבו על האחד מהם ואנחנו על השני. השלישי נשא אספקה ולחם ויין, וזאת

מאחר שלאורך הנתיב היו מקומות ששם לא ניתן היה לקנות דבר. המשכנו מירושלים לאורך הרכס ואחר כך ירדנו מן ההר. למשך יום היה עלינו לרכב על חמורים קטנים, כי לגמלים היה קשה לעבור בדרך הטרשית וההררית. כאשר הגענו למטה פגשנו פרשים ערבים אחדים שגבו מכס מאתנו וליוונו. הגענו לנחל ולידו מבנה חרב: אומרים ששם היה מנזר של נזירות. הגענו למקום שבו דוד הרג את גולית...

למחרת המשכנו בשדה פתוח ופגשנו בדווים רבים שחנו עם נשותיהם, ילדיהם, סוסיהם, גמליהם וחמוריהם... מהם שניגשו אלינו, ומלווינו התפטרו מהם בעזרת בקבוקן יין ומתנות נוספות. הבדווים הם שחומי עור בדומה לתושבי הארץ שזופי השמש, ולובשים רק חולצה אחת ומעליה מקטורן ארוך. כאשר הם רוכבים על סוסיהם הם נושאים עמם חניתות. הולכי הרגל נושאים קשתות ואשפת חיצים... כאשר נקרית להם הזדמנות, הם שולחים ידם בשוד. בלילה הגענו לאכסניה ולכפר קטן הנקרא אפר דלקליל (Afardelkalil) ולנו לידם. למחרת בבוקר... עברנו בארץ פוריה ועשירה בעשבים והגענו לעזה.

בעיר זו היו להם קשיים מאחר והלשינו עליהם שהם נושאים יין עמם. אך הדבר סודר בעזרתו של סוחר איטלקי שנזדמן למקום. מעזה המשיכו עם שיירה דרך צפון סיני לקהיר.

השגריר הצרפתי לואיס דה האיס, ברון דה קורמנין (1621)

לואיס דה האיס (Louis des Hayes, baron de Courmenin) היה שגרירו המיוחד של מלך צרפת, לואי ה-13, שנשלח לירושלים כדי להקים בה, לראשונה, קונסוליה צרפתית. היתה זו המשלחת הדיפלומטית הרשמית האירופאית הראשונה שהגיעה בעת החדשה לירושלים. ואמנם, היא הופיעה בפאר רב. דה האיס שהה בירושלים למן ה-21 בספטמבר עד ל-22 באוקטובר, ואחר כך המשיך לגליל.

הקונסוליה הצרפתית החזיקה מעמד זמן קצר בלבד, ובוטלה בידי של המושל העריץ אבן פרוח. תוצאה חשובה יותר של המשלחת היתה, אולי, חיבור ספר מסע (שלא נכתב בידי השגריר עצמו, אלא, כיאה למעמדו, בידי מזכירו). תאורו שונה מאד מתאורי עולי הרגל הרגילים. הוא מתייחס למצב המדיני בארץ ומעמדו של פאח'ר א-דין ויריביו השונים, האמירים לבית טורבאי, אבן פרוח והפחה של עזה. כן נסקר המצב הכלכלי, היבוא והיצוא, היבולים והשווקים. דרך עיניו המנוסות של דיפלומט צרפתי זה ניתן להתוודע לארץ-ישראל מנקודת ראות השונה מזו המתוארת בידי נוסעים אחרים שעיקר עניינם היה באתרי הקודש ובמחילת עוונות. חשיבות נודעת גם למספרי האוכלוסין שהוא מביא. בירושלים הוא מזכיר 60 משפחות יהודיות בלבד, מספר שונה מאד מהאומדנים של הפרנציסקנים וגם מאלו של היהודים עצמם. יתכן עם זאת שנתון זה נמסר לו מאנשי השלטון המקומיים. על צפת נאמר לו, לדבריו, שאלמלא היהודים המתגוררים בה, הרי שספק אם המקום היה בכלל מיושב. לדבריו, בטבריה 8-10 בקתות בלבד, המאוכלסות במוסלמים וביהודים.

בעזה הוא מספר על מושלה, אחמד ומשפחת רדואן:

"לאחר האמיר פאח'ר א-דין, הפחה של עזה הוא השליט בעל הכוח הרב ביותר. הוא שולט בכל תחום ארץ פלשתיים לשעבר וכן בחלק מיהודה. בדרך כלל עזה משמשת כמקום מושבו במקום שהוא מחזיק בכוח צבאי של מאתיים פרשים, שנועדו, יחד עם יתר חייליו, לעמוד נגד הבדווים המתמרדים, המציקים לנתיניו. הכנסותיו הן בסך של 300,000 ליברות ומהן הוא משלם כל שנה 60,000 לסולטאן".⁸

הקונסול ז'אן קופין (1643)

ז'אן קופין (Jean Coppin, 1616-1690) שייך למיעוט קטן של נוסעים שלא ביקר בירושלים. בצעירותו שרת כחייל בצבא צרפת. לאחר מכן עסק במסחר במזרח, ונתמנה לקונסול צרפת בדמיאטה שבמצרים. אף שהיו לו תכניות לחידוש מסעי הצלב בתאריך מאוחר זה, הרי שלמעשה ספרו הוא רציונלי ושקול. הוא ביקר בגליל בלבד, ותאורו מבהיר פרטים רבים, שאינם ידועים ממקורות אחרים. לדבריו, בעכו ובנצרת כ-50 עד 60 בתים מאוכלסים. נתון זה הוא היחיד כמעט לגבי גודלם של שני מקומות אלה במאה ה-17. על הנסיון להקים מרכז יהודי בטבריה במאה ה-16 הוא מספר:

"אין בטבריה אפילו רבע מן האוכלוסיה, שניתן היה למלא בה את התחום שבין חומותיה. התמעטות האוכלוסיה נובעת מגרושם של יהודים רבים שגרו בה, לאחר שהכריחו לקומם את החומות על חשבונם. וזאת, לאור התקוות שטיפחו בהם כי יוכלו להתקבץ כאן ולהקים קהילה קטנה של יהודים".

תאור זה שונה ממקורות נוצריים אחרים, והוא מעניין, על כן, במיוחד. על צפת הוא מוסר כי היא מאוכלסת ברובה ביהודים, וגם לידיעה הזאת יש חשיבות, שכן מסתבר, שעל אף הנסיגה שחלה במספר האוכלוסין במאה ה-17, הרי במחצית הראשונה של אותה מאה, הגיעה אוכלוסייתה היהודית בפעם היחידה בעיר כלשהי בארץ לפני המאה ה-19, ליתרון מספרי ברור בהשוואה לאוכלוסיה המוסלמית.

גם מנמל א־טור שבסיני הוא מוסר על קהילה יהודית, שפרנסתה על מסחר. מאזור עמקי הצפון הוא מדווח על סכסוך מזוין בין אמיר "הערבש" לבין הפחה של צפת:⁹ "המתורגמן סיפר כי מתנהלת מלחמה בין פחה צפת לבין אמיר הערבש, השולט בחבל ארץ סביב להרי החרמון (הכוונה לגבעת המורה) והגלבוע ועד לגבול הירדן. מפתיע הוא שתקיף זוטרי כמוהו מעיז להרים יד נגד מושל מטעם השלטון העות'מאני, באזור שאין לצפות בו לכל עזרה מבחוץ. יש לזכור כי הסולטאן, על אף שהיה בעל עוצמה רבה ולרשותו היו אחוזות נרחבות, הרי שמספר החיילים בכל מקום איננו רב. כמעט כל הערים בארץ הקודש הן הרוסות וזהו מתחז שאותו הוא מזניח... קודמיו הניחו לאמירים רבים להאחז באזור ההררי והבלתי עביר, וזאת מאחר שהיה להם נוח יותר לקבל מס גבוה מכל אחד מהם מאשר לגבות אותו בכל כפר, דבר שהיה מחייב הפעלתם של גובי מיסים רבים מדי, באזור קשה שהתושבים בו בוטחים בעצמם ובעריהם. דרך פעולה זו הינה נבונה ומציאותית בתנאים הקיימים, ועל הפחות להתאים את עצמם אליה ולהמעיט בחמסנותם, אך קורה והם מנצלים את חולשת הסולטאן כדי לבוא בדרישות מוגזמות לאמירים, ובלית ברירה הם משתמשים בכוח הנשק. וכך אמנם אירע, שכן איברהים, שהוא שליט חלש, נתן למושלים לעשות ככל העולה על רוחם, ומעשי האלימות והשוד מצידו זכו לאישור בקושטא, בתנאי שחלק ממעשי חמסנותם יגיע לכיסו של הווזיר הגדול. פחה צפת לחץ לכן את אמיר הערבש יותר מדי, וזה פנה לשימוש בנשק כאמצעי יחידי להציל את נתיניו".

הנוסע ז'אן דה טבנו נופל לידי שודדי ים (1657)

הצרפתי ז'אן דה טבנו (Jean de Thévenot, 1633-1667) היה נוסע מקצועי לכל דבר: הוא ביקר במספר רב של מדינות באירופה, לפני שיצא ב-1655 למסע בן שבע שנים למזרח, שבו ביקר

גם בארץ-ישראל. ב-1664 יצא למסע נוסף והגיע דרך פרס להודו. הוא שלט בערבית ובפרסית והיטיב למצוא את דרכו במזרח.

אך דווקא במפגש עם שודדי ים נוצרים, בהפלגתו בין עכו לחיפה, לא עמד לו נסיונו הרב. השודדים הזדהו בקריאה בערבית "תעל, קורסאן מין מלטה!" כלומר, "שודדי ים מן האי מלטה". לטבנו היו קשרים במלטה והוא סבר לתומו כי יזכה ליחס הוגן, אך הוא טעה טעות מרה:¹⁰

"הם ירו בכל כלי הנשק שבידם, עלו במהירות לספינתנו, והכריחו אותנו לצאת בכדי לזהותנו... אף שכולם היו צרפתים, הם לא התחשבו בלאומיותנו והתמסרו למלאכת השוד. חרף טענותי כי הנני צרפתי, חמישה מהם הקיפוני כמשרתים... שעה שאחיו של הקברניט שלהם דחף את אקדחו לצווארי והצמיד את חרבו לבטני, כדי להכריחני להתפשט. הם תפסוני מלפנים ומאחור, מלמעלה ומלמטה, והפשיטוני ערום כביום היוולדי... התחלתי לחוש בקור, ואחד הנזירים שבחבורתנו נתן לי את מעילו, שכן הם לא בזו את הנזירים, ביודעם שאין להם דבר, אך הפעם יצאו נפסדים: אחד הספרדים שהיה בחברתנו העביר בזריזות את כספו לנזיר, שהסתירו תחת גלימתו וכך הציל את רכשו... לסגן שפיקד עליהם ניתנה ההוראה להפליג בספינתנו בעקבות האניה שלהם... פחדתי מאד שיציתו את ספינתנו שהיתה טעונה כותנה". כאשר חלק מאנשי הספינה ניסו לרדת בחיפה, נורו לעברם יריות מהחוף והם נאלצו לשוב לאנייה. טבנו ירד לבסוף בחוף ליד עכו.

אך בכך לא נסתיימו תלאותיו. בהמשך הפלגתו נפל בשנית לידי שודדי ים ליד דמיאטה, אך זכה שם ליחס הוגן יותר. חיי הנוסעים במזרח לא היו אפוא קלים.

הסוחר לורנס דה ארביו (1658, 1659, 1660, 1664)

לורנס דה ארביו (Laurence d'Arvieux, 1635-1702), יליד צרפת, היה בן למשפחה אצילה מלומברדיה. בראשית המאה ה-17 עברה המשפחה לדרום צרפת. בשל מצבה הכלכלי הדחוק, נאלץ לפנות למסחר, שנחשב לעיסוק נחות בעיני האצולה. ב-1650 נתקבל לחברה המסחרית במרסיי, ומקץ שלוש שנים הפליג מטעמה ללבנט. תחילה התיישב באיזמיר, שם התחרה בסוחרים היהודים והתלונן על השפעתם. ב-1658 העתיק את מושבו לצידון, במקום שרוב המסחר התרכז בידי סוחרים צרפתים.

באותה שנה הגיע לראשונה לעכו עם שאר סוחריו צידון, שעברו אליה בשל מעשי הגזל של הפחה המקומי. עיקר המסחר בעכו היה בכותנה. הסוחרים הצרפתים ושליחיהם – וביניהם גם יהודים – רכשו את היבול בכפרי הגליל ושלחוהו למרסיי. כן רכשו בסביבה פיח מיוחד שהופק משריפת עצים, ושימש בצרפת לייצור סבון וזכוכית. מקץ כשנה חזרו הצרפתים לצידון, לאחר שהפחה סולק בהתערבות שגריר צרפת בקושטא. דה ארביו חי זמן ממושך בצידון ומביא תאור רב עניין אודותיה ובעיקר על תושביה. גם בצידון עבדו היהודים בשרות הסוחרים הצרפתים. הם גם סחרו לטענתו, ברכוש ששדדו הבדווים. רוב חברי הקהילה היו עניים וברשותם היה בית כנסת קטן. שעתה הגדולה של קהילת צידון הגיעה אחר כך, בראשית המאה ה-18.

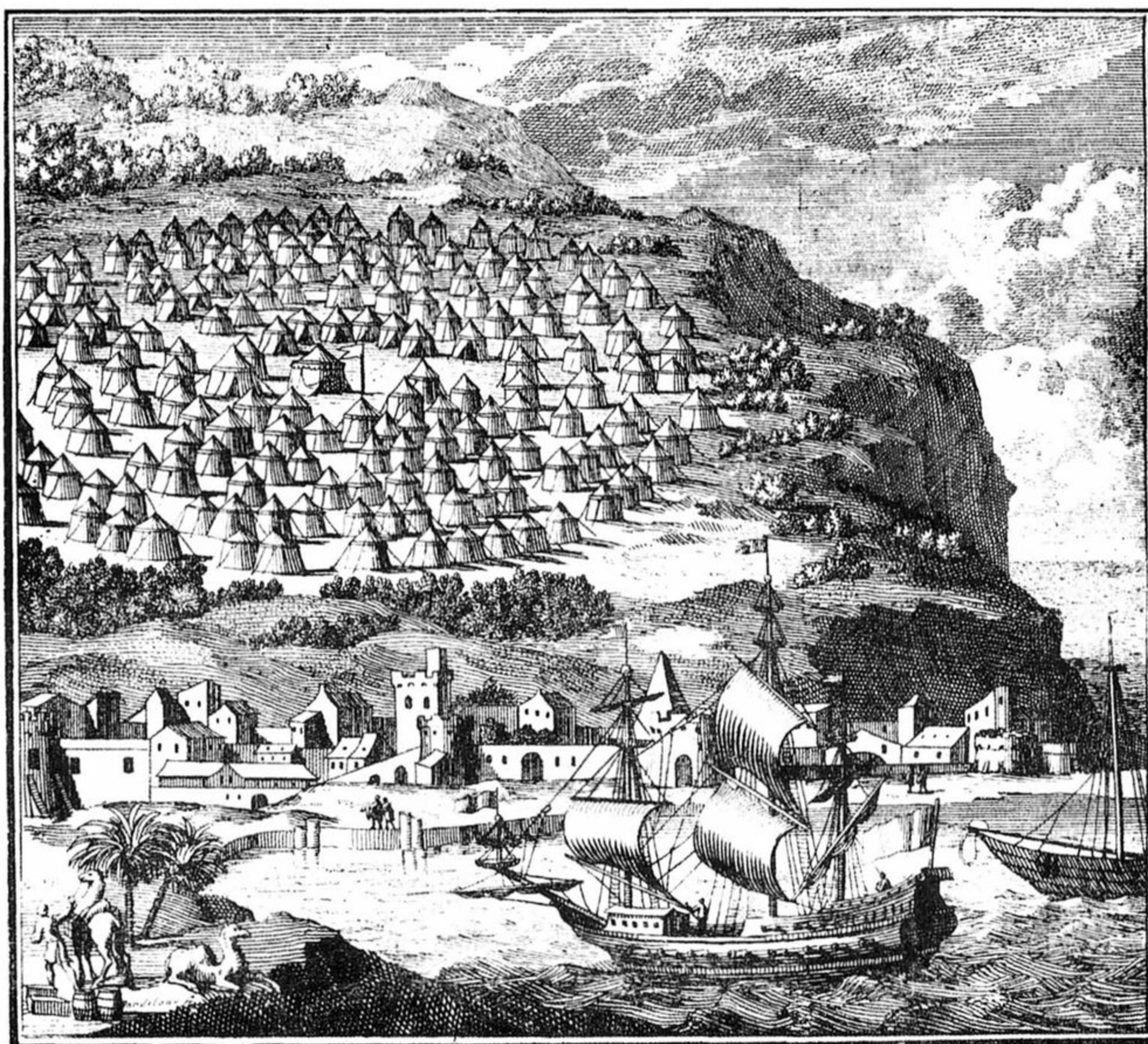
דה ארביו יצא ממקום מושבו בצידון לסוירים ממושכים בארץ, ב-1659 ושוב ב-1660. הוא מתאר אותה בהרחבה בכרך השני של ספרו (בן ששת הכרכים) שיצא לאור שלושים שנה לאחר מותו.

בשנת 1664 נאלץ דה ארביו לברוח מצידון בשל הידרדרות מצב הבטחון בעיר, בעקבות התערערות היחסים בין תורכיה לצרפת, על שתקפה עיירה באלג'יריה, ששימשה מעוזם של שודדי ים מוסלמים. דה ארביו מצא מפלט בכרמל, במאהלו של אמיר השבט הבדווי טורבאי. הוא נשא חן בעיני האמיר והפך למזכירו. האמיר עצמו נהג להעביר את הזמן בעבודות גילוף בעץ כעדות האיורים בספרו של דה ארביו.

דה ארביו שלט בערבית וידע להתנהג כערבי לכל דבר. תוך זמן קצר זכה למעמד בכיר ורבים שיחרו לפתחו כדי שיתערב למענם אצל האמיר. הוא הוזמן לחתונות ולחגיגות שונות וריכוז חומר רב שאסף אודות מנהגיהם.¹¹

עבודתו ראתה אור בכרך מרוכז שיצא בשנת 1718, וזכה להצלחה רבה יותר מאשר הנוסח המלא, שהופיע בשישה כרכים.

מאוחר יותר הוא שב לצידון ואחר כך לצרפת, שם שימש בחצרו של המלך לואי ה-14

מחנהו של שבט טורבאי על הכרמל בציוור של דה ארביו (1662)

כמומחה לענייני המזרח וכמתורגמן. מעמדו התחזק עד כדי כך, שבגיל 56 התחתן עם אחת היורשות העשירות ביותר של מרסיי, שמשפחתה שלטה במסחר עם הלבנט. בערוב ימיו זכה למינויים דיפלומטיים שונים. תחילה בקושטא, שם הסתכסך עם השגריר הצרפתי, דה נואנטל (שגם הוא כתב תאור מעניין על ארץ-ישראל), אחר כך כקונסול באלג'יריה ולבסוף כקונסול בחלב. בעיר זו הסתכסך קשות עם הישועי מיכאל נאו (להלן). ספר הזכרונות של דה ארביו הוא אחד המקורות המעניינים והחשובים ביותר על ארץ-ישראל במאה ה-17.

ההרפתקן פרנץ פרדיננד פון טרוילו (1666, 1667, 1668)

הגרמני פון טרוילו (Franz Ferdinand von Troilo) משליזיה העלית (כיום חלק מפולין), ידע במהלך נסיעותיו הרפתקאות רבות ויוצאות דופן. הוא ערך מסעות רבים בלבנט וביקר בירושלים שלוש פעמים. דבריו מלמדים, בין השאר, על מצב הבטחון המעורער בסביבות העיר. במסע עולי הרגל מירושלים לירדן בחג הפסחא נתלוותה לשיירת עולי הרגל שמנתה 7,000 איש, אבטחה של 400 פרשים ו-200 רגלים. אך לא תמיד היה בנמצא כוח אבטחה כה גדול כדי להגן על השיירות.

באסיה הקטנה ניסו שמונה שודדים להתנכל לו, אך נכשלו אף שעקבו אחרי שיירתו יומם ולילה. מזלו לא עמד לו בהזדמנות אחרת: בדרכו מרמלה ליפו, התנפלה עליו קבוצת שודדים. שני החיילים התורכים שהיו אמורים לשמור על השיירה נמלטו, והוא ומתורגמנו יחד עם פרדותיהם, נפלו בידי השודדים. אך הללו הסתפקו בכך שכילו את מזונם, ולא נגעו בהם לרעה.

בהזדמנות אחרת הצטרף פון טרוילו לשיירה גדולה של עולי רגל ארמנים בדרכה מירושלים לדמשק. ליד ג'נין היא נעצרה בידי הבדווים משבט טורבאי, שהקיפום מכל עבר וכל אנשיה נאסרו. האמיר דרש תשלום כופר של שישה פיאסטרים מכל אחד מאנשי השיירה. משסירבו, ציווה להלקות כשישיים מנכבדיהם, באיימו לנהוג כך גם ביתר אנשי השיירה. הארמנים נכנעו וכל אחד מ-1,200 אנשי השיירה שילם את הסכום הנדרש, ורק אז ניתן להם להמשיך בדרכם. פון טרוילו מדגיש כי בדרך נמשכו המריבות ביניהם מי אשם בכשלון מביש זה.

מקרה דומה ארע להם סמוך לבית המכס בגשר בנות יעקב. השיירה ניסתה להמשיך בדרכה ללא תשלום המס, אך כוחות גדולים של בדווים הקיפום מכל עבר:¹²

"עם עלות השחר השחירו ההרים מסביב בפרשים ערבים וחניתות בידיהם, ואחרים התגודדו ליד בית המכס. הם דהרו ממקום למקום ומקבוצה לקבוצה, והשתעשעו בחניתותיהם. מעולם לא ראיתי סוסים יפים משלהם, ולעומתם – פרשים דוחים ואכזריים יותר. לרבים לא היו חולצות לגופם אלא רק פיסת בד... הם ישבו יחפים כשטנים. לא היו להם אוכפים והם השתמשו רק בעורות עיזים גסים. מהם שנדחקו בין אנשי השיירה, עיוותו את פניהם המכוערים כלפינו, חרצו שיניים ואיימו להכותנו".

השיירה הוקפה על-ידי כאלף פרשים ערבים חמושים. אנשי השיירה נכנעו ללא קרב, נשקם פורק מעליהם והם נאלצו להיפרד מכספם. אלה שלא היה בידם הסכום הדרוש, הופשטו עד לכותנתם. לטרוילו שיחק המזל, שכן מלווהו הערבי הכיר את אחד התוקפים

ובעזרתו הצליח לחלץ את עצמו ואת פון טרוילו מהתוקפים, מבלי שאונה להם כל רע, והם המשיכו את דרכם לבד לקוניטרה ולדמשק.

אך בכך לא תמו תלאותיו של טרוילו: פעמיים הוא נפל בידי שודדי ים. בפעם הראשונה בשנת 1668, בעת שהפליג דרומה מאלכסנדריה לטריפולי. באנייה היה משלוח גדול של נערים ונערות שנישבו בידי הטטרים ברוסיה. הם נרכשו בידי קברניט האנייה בשוק העבדים של קושטא, כדי למוכרם בטוניס. הקברניט אסר את פון טרוילו וביקש לצרפו למשלוח העבדים. בנמל טריפולי הוא הצליח להשתחרר בעזרת מכר, שהיה מזכירו של אחד הקונסולים במקום. אך הצלתו היתה זמנית בלבד: לאחר ביקורו השלישי בירושלים הפליג מאלכסנדריה שבמצרים לאי מלטה. משהמשיך משם לאירופה, הותקפה האנייה בידי שלוש פריגטות של שודדי ים מוסלמים מצפון אפריקה. טרוילו וחבריו התגוננו בחרוף נפש והרגו רבים מהתוקפים, שניסו לעלות לסיפונם. שתי התקפות של השודדים נהדפו, אך בשלישית הצליחו לעלות לסיפון. טרוילו, שהיה בין מגיני גשר הפיקוד, נפצע בראשו וחלק מאוזנו נקטע. האנייה נתפסה בידי שודדי הים. אלה שנפצעו קשה מדי ולא היה להם סיכוי לשרוד, נקשרו ברגליהם ובידיהם וראשם נכרת באיבחת חרב. טרוילו, שהיה פצוע, נלקח לנמל אלג'יר ושם נמכר לעבדות, במחיר צנוע של 20 טלרים, מחיר זול מאד בגלל מצבו. קונו העניק לו טיפול נאות כדי להעלות את מחירו. ואמנם, הוא נמכר שוב ב־350 טלרים. טרוילו מספר ארוכות על המוצאות אותו כעבד. מקץ שבעה חודשים פגש במקרה במכר ותיק שסייע בשחרורו תמורת תשלום נאות, ואיפשר לו לשוב לביתו (1670). הסכנות שעברו על נוסע כטרוילו ממחישות את נכונותם של הנוסעים ועולי הרגל לעמוד בכל תלאות הדרך במסעם לארץ הקודש.

הנזיר הישועי מיכאל נאו (1667/8, 1674)

מיכאל נאו (Michael Nau) הוא אחד הישועים הבודדים שביקר בארץ בתקופה זו. בדומה לעמיתיו ממסדר זה, הוא היה איש משכיל. ואמנם, ספרו עומד על רמה גבוהה במיוחד. הוא דיבר ערבית רהוטה וקיים קשרים הדוקים עם התושבים המקומיים. לראשונה ביקר בארץ בשנים 1667 ו־1668 (בגליל) ונראה, שהגיע גם לירושלים לביקור קצר ועל תושביה היהודים הוא מעיד:¹³

“ליהודים יש בירושלים רובע ובתי כנסת משלהם. הם נחלקים לאלה המאמינים בתלמוד, בדומה ליהודי אירופה, ולקראים המכירים במקרא בלבד... שוחחתי עימם והם הסבירו לי את ההבדלים ביניהם... הם שונאים זה את זה באופן שאין דומה לו. משותפת לשניהם הנכונות לשלם לתורכים סכומים גבוהים עבור זכויותיהם. לפי המסופר, היהודים בירושלים הם רבים, אך נזהרים שלא להראות ברחובות יתר על המידה. הם מעדיפים להיות שבויים בירושלים מאשר לחיות כבני חורין בניכר. היהודים מתקבצים כאן מכל פינות העולם תוך התלהבות מעוררת השתאות”.

הוא ביקר שוב בירושלים – הפעם באופן מעמיק יותר – מקץ שש שנים, בעת שנתלווה לשגריר צרפת בקושטא.

הוא מוסר כי ברמלה יושבים מרונים, יוונים, ארמנים ובעיקר מוסלמים, וכן סוחרים צרפתים ובלגים מעטים. עיקר עיסוקם במסחר בכותנה, כסוכני משנה של סוחר צידון.

הוא אינו מסביר כיצד טווים את הכותנה הגולמית לחוטים, ואם הדבר נעשה ברמלה עצמה. הוא מתאר גם את בריכת המים התת קרקעית של רמלה (שנכנתה בידי הח'ליף הרון אל-רשיד), ומספר אודותיה שהיתה מעוטרת בעבר בציורי קיר שנעלמו מזמן. כבר אז כונתה "בריכת הלנה הקדושה".

מאוחר יותר כששימש נציג הישועים בחלב, הסתכסך באופן חמור עם הקונסול הצרפתי דה ארביו הנזכר, עד כי נאלץ לנטוש את העיר.

אוטו פרידריך פון דר גרובן, שודר ים מלטזי מתנדב (1675)

אוטו פון דר גרובן (Otto Friedrich von Gröben, 1728-1657) היה נצר למשפחת קצינים פרוסית. בהיותו בן 18 יצא למסעו למזרח והרוויח את דמי נסיעתו בדרך מקורית: במשך שנה הצטרף לשודדי הים המלטזים במסעיהם. להלן תאורו:¹⁴

אוטו פון גרובן, 1675

"עומדים לרשותם יותר מ-24 אניות שוד שאינן עולות דבר למסדר (המלטזי), אך חייבות לשלם עשירית משלל הביזה תמורת הזכות להניף את דגל המסדר. על צוותיהן לקבל גם את משמעת המסדר ולחוש לעזרתו בשעת הצורך. בין בעלי האניות האלה – רבים מאבירי מלטה וכן יורדי ים עשירים וסתם אזרחים. לעתים מצרפים שלושה, ארבעה או חמישה אבירים סך 50,000 רייכסטאלרים יחד, קונים בהם אניה, מציידיים אותה ברובים, תחמושת, צידה, חיילים ויורדי ים מנוסים. אחר כך הם מקבלים את אישור המסדר להניף את דגלו ואחד מהם יוצא כקברניט להפלגות בים התיכון, שם הוא אורב לאניות התורכיות. לעתים מתקבצות יחד חמש או שש אניות שוד כאלה, ופולשות לאזורים שבידי התורכים. הם חוטפים גברים, נשים, ילדים, צאן וכל דבר אחר בעל ערך. לעתים קורה שהאניות נפגעות מידי התורכים והצוותים נלקחים בשבי. מאידך ניתן, עם קצת מזל, להרוויח במשך חצי שנה 200,000 עד 300,000 טאלרים... בדרך זו רבים מן האבירים מתעשרים... אך אחרים איבדו את כל רכושם".

לאחר שנה הרוויח פון דר גרובן מספיק כדי להמשיך במסעו לארץ-ישראל. הוא ביקר בירושלים ובגליל ואף המשיך לעזה ולהר סיני. אלא שרשימותיו אבדו לאחר שנפל בעצמו בידי שודדי ים מלטזים בדרכו הביתה. לא עמדה לו זכות שירותו הקודם בשירותיהם, ובמשך שישה חודשים נאלץ להשתתף במסעות השוד שערכו, אך הפעם בלי ליטול חלק ברווחיהם...

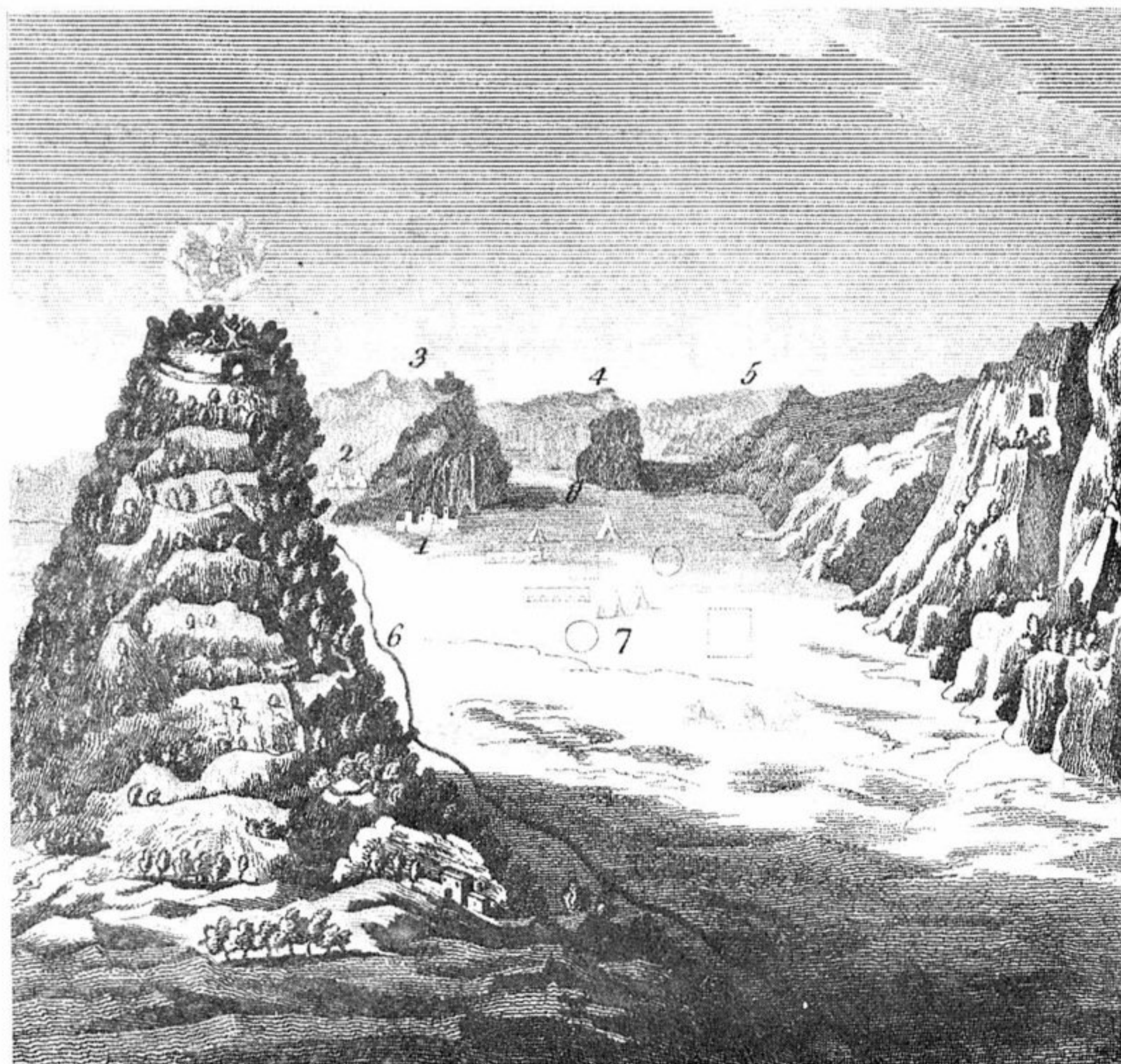
ספרו, הכתוב גרמנית, מעוטר ברישומים מעניינים רבים, ובמיוחד אלה של אניות שודדי הים. תאורו לוקה בחסר משום שרשימותיו המקוריות אבדו, והוא נאלץ לסמוך על זכרונו בלבד.

לאחר שובו צורף לחצרו של ה"נסיך הגדול", ממניחי היסוד לגדולתה של פרוסיה. הוא נתמנה מטעמו לעמוד בראש משלחת קולוניאלית שיצאה בשתי אניות לחופי אפריקה (1682). הוא תקע שם את היתד למושבה הגרמנית הראשונה, בתחום אנגולה של ימינו.

כענף משני עסקה משלחתו בסחר עבדים. מאוחר יותר השתתף במלחמת ונציה-תורכיה, על השליטה באזור הפלופונס שבדרום יוון (1686). הוא שרת בצבא הפולני בדרגת גנרל, ולבסוף היה לפיאודל פרוסי ועשה את שארית ימיו באחוזותיו.

הכומר הנרי מונדרל (1697)

הנרי מונדרל (Henry Maundrell, 1665-1701) היה בן למשפחה אנגלית מכובדת ובוגר אוקספורד. הוא הסתבך בפרשת אהבים בניגוד לדעת בני משפחתו, וכדי להרחיקו, השיג לו דודו, סיר צ'רלס הדג'ס, שהיה אחד ממנהלי ה"בנק של אנגליה", מינוי של כומר לסוחרים אנגלים שפעלו בחלב שבסוריה – תפקיד ששכרו בצידו, שגם איפשר קידום מהיר. לאחר ששהה בחלב זמן מה, נעתר לבקשת דודו לכתוב ספר, דבר שנועד לסייע בקידומו. מונדרל בחר לערוך מסע מחלב לירושלים (1697) בנושא לספרו. הוא ניהל יומן מפורט בזמן המסע ועיבדו אחר כך במשך שנתיים תמימות. הספר זכה להצלחה רבה מעבר לכל הציפיות. אופן הכתיבה המאופק, הספקני והציני כלשהו, הלם את רוח התקופה, והספר הפך לרב מכר שבכל ספרי המסע במזרח, שנכתבו בשפה האנגלית עד למאה ה-19. באנגליה לבד

הר תבור, ציור מאת מונדרל, 1697

הוא יצא בכתריסר מהדורות במאה ה-18 ובמהדורות נוספות לאחר מכן. אך את קידומו האישי, שלמענו נכתב הספר, לא הצליח מונדרל לממש, שכן נפטר ממחלה בטרם עת בחלב, בשנה ה-36 לחייו.

להלן תאורו את נס האש הקדושה בכנסיית הקבר:¹⁵

"בצהריים הלכנו כדי לראות את טקס האש הקדושה. טקס זה נערך בידי היוונים אורתודוכסים והארמנים המאמינים, כי בכל חג פסחא יורדת אש מהשמיים ומדליקה את המנורות והנרות בכנסייה..."

...המון אדם הצטופף בכנסייה והקים שאון מחריש אוזניים שהיה רחוק מלהתאים למקום קדוש זה, והלם יותר חגיגת בכחנליה של עובדי אלילים. בקושי פילסנו דרכנו דרך ההמון והגענו ליציא שבעד הכנסייה, בסמוך למנזר הלטיני, משם ניתן לצפות בטקס שלוח רסן זה. המהומה החלה בריצה מסביב לקבר. המשתתפים רצו בכל כוחם ובמהירות, כשהם צועקים "הויה", שמשמעותו, "זה [הנס] יתחולל"... לאחר שמאמץ זה הטריף את רוחם, הם המשיכו בפעלולים באלפי צורות שונות ומשונות. לעתים הם גררו זה את זה על הרצפה, כשהם מקיפים את הקבר. לעתים נשאו מישהו על הכתפיים וצעדו מסביב לקבר. לעתים הרימו מישהו כשרגליו כלפי מעלה ונשאווהו באופן בלתי צנוע כשמבושיו חשופים לעיני כל. הם ערכו תרגילי התהפכות לוליינית סביב הקבר. קשה להעלות על הדעת משהו דוחה ומוזר יותר מהתנהגותם בטקס זה.

הם המשיכו להתהולל משעה שתיים-עשרה ועד ארבע. סיבת העיכוב נבעה מוויכוח בין היוונים לארמנים בפני הקאדי, כשהיוונים מנסים למנוע מהארמנים ליטול חלק בטקס. שני הצדדים הוציאו 5,000 דולר בסכסוך זה. הקאדי פסק לבסוף שעליהם לערוך את הטקס במשותף, כמקובל מימים ימימה. היוונים יצאו לתהלכה מסביב לקבר ראשונים ומיד אחריהם באו הארמנים. כך סובבו את הקבר שלוש פעמים בנושאם עמם דגלים, צלבים, כשהם עוטים גלימות פאר. בסוף התהלכה עפה יונה אל כיפת הבניין. למראה היונה בקעה צעקה מחרישת אוזניים מגרונות החוגגים. הלטינים טוענים כי יונה זו הובאה במיוחד בידי היוונים, כדי לסמל את ירידת רוח הקודש.

בגמר התהלכה נכנסו סגנו של הפטריארך היווני וההגמון הארמני הבכיר לקאפלת הקבר. מקץ זמן קצר עלה בידם לחולל את הנס ולהדליק את האש הקדושה שנראתה מבעד לדלת. ההמון המשולהב נראה כאחוז תזזית. סגן הפטריארך וההגמון יצאו עם לפידים בוערים, והמאמינים נדחפו בכל מאודם כדי להיות הראשונים להדליק את נרותיהם באש הקדושה. השומרים התורכים חבטו בהם באלות ללא רחם, אך בשעה זו של השתלהבות היצרים הם לא חשו כל כאב... אלה שהשיגו את האש קירבו אותה לפניהם, לזקנם ולחזם כדי להמחיש שאין זו אש גשמית, אך הבחנתי יפה כי אף אחד מהם לא עמד בכך לאורך זמן. לפידים ונרות הודלקו מכל עבר עד כי יציעי הכנסייה נראו כאילו אחזה בהם אש.

הלטינים עושים כל שלאל ידם, כדי להוכיח שהטקס אינו אלא מעשה תרמית מחפיר. זאת, אולי לא במעט בשל צרות עין, על שהם אינם שותפים לרווח הכספי המתלווה לטקס.*

* פרקים מספרו של מונדרל מובאים ב"קרדום" 16-17 עמ' 80-87.

נוסעים נוצרים במאה ה־18

ההתלהבות הדתית של תקופת הקונטר־רפורמציה שככה, ובעקבותיה התמעט מספר הנוסעים וספרות הנוסעים הנוצרים מן המערב במאה ה־18, התדלדלה. עולי הרגל במובן הקלאסי המשיכו להגיע, בעיקר מספרד ומפורטוגל, אך ספרי המסע שכתבו היו דלים. לעומתם רבו נוסעים שאין לכנותם עוד עולי רגל במובן המקובל (ומכאן גם שם הפרק "נוסעים נוצרים" ולא "עולי רגל"). ההשכלה והרציונאליזם ששלטו באירופה במאה ה־18 באו לידי ביטוי גם בהלכי הרוח בקרב הנוסעים לארץ־ישראל. הם התעניינו בקדמוניות הארץ, בתושביה, בגיאוגרפיה ובצומח והחי שלה. לספרי המסע נוספו עתה גם עבודות של גיאוגרפים, שלא אחת ערכו את סיכומיהם מספרות הנוסעים, מבלי שביקרו בארץ. ביניהם היה אדריאן רלנד, פרופסור באוטרקט, וכן וילהלם אלברט בכיאן, הולנדי אף הוא, שספר הגיאוגרפיה שלו המוקדש לארץ־ישראל מקיף שבעה כרכים, וכן הגרמני א.פ. בישינג, המצטיין בגישה מודרנית.

רבים מבין הנוסעים באו מאירופה המרכזית והצפונית, ורובם היו בעלי רקע פרוטסטנטי. מספר הצרפתים, הרבים כל כך במאה ה־17, פחת בהרבה. לעומתם עלתה חשיבות הסוחרים הצרפתים, שעסקו ביצוא כותנה.

הכותנה גודלה בעיקר בגליל, שזכה בעקבות זאת לפריחה מחודשת, ואף למידה רבה של עצמאות מדינית תחת שלטונם של דאהר אלעמר וג'זאר פחה. אך לרוע המזל לא נמצא אף מחבר אחד בקרב הסוחרים הצרפתים מסוגו של דה ארביו, ולא הגיע לידינו מחוגים אלו אף ספר מסע ראוי לשמו מתקופה זו.¹

הציר אגידיוס ון אגמונט (1723-1720) והמזרחן יוהאנס היימן (1709-1700)

וּן אַגמונט (Johan Aegidius van Egmont) שימש כציר הולנד בממלכת נאפולי ואילו יוהאנס היימן (Johannes Heymann) היה פרופסור לשפות שמיות באוניברסיטת ליידן. בן אחיו של היימן שילב את שני התאורים יחדיו לספר אחד ביסודיות כה רבה, עד שקשה להבחין ביניהם. הוא גם הוסיף חומר מפי נוסעים קודמים, מבלי שיציין זאת. לקורא לא ברורה כלל זהות הכותב, והוא הדין לגבי התוספות. כידוע, אגמונט ביקר בארץ כעשרים שנה אחרי היימן (התוספות השונות לקוחות גם ממחברים מהמאה ה־17).

אך בשני קטעים ניתן בכל זאת להבדיל ביניהם: בתאור הביקור בגליל באזור טבריה מוזכר בנו המבוגר של דאהר אלעמר. מאחר שהשיח' נולד בשנת 1688 בערך, לא יתכן שהיה זה היימן שפגש בו, פחות מעשרים שנה לאחר מכן. מכאן, שהקטע הנוגע לגליל חובר בידי ון אגמונט, בשנים 1723-1720. קטע אחר, המתייחס לירושלים, נכתב אף הוא בידי ון אגמונט, שכן מדובר שם מפורשות על יציאת האשכנזים מן העיר ב־1720. הדבר חשוב במיוחד, שכן ברור, ש־2,000 היהודים, שהם תושבי ירושלים המוזכרים שם, מתייחסים כבר לתקופה שלאחר יציאת האשכנזים. למספר זה חשיבות רבה בשל מיעוט הנתונים המספריים בנושא זה במאה ה־18.

קטע מעניין נוסף מתייחס לחצי האי סיני, שם נזכרת לראשונה סרביט אל ח'אדם. מקובל להניח כי הגרמני ניבור היה האירופאי הראשון שביקר שם. אך מסתבר עתה, כי כבר ארבעים שנה לפניו (אם מדובר בון אגמונט) או שישים שנה לפניו (אם מדובר בהיימן), הגיע לשם אחד מהם, תאר אותו, ואף זיהה את האתר בשמו הנכון.

סרביט אל ח'אדם (ציור מאת דה לבורד)

עניין רב יש בתאור חיפה בספרם:²

"לפני שהגענו לחיפה, שהיא עתה רק כפר קטן, ראינו חורבות של בתים וכנסיות, שנאמר כי הם שרידי העיר פורפיריה. כעבור רבע שעה הגענו לאותו כפר, שהיה מאוכלס בפלאחים ערבים, הנמצאים כל הזמן במצב מלחמה עם תושבי אזור עכו. הם מעין ישות קטנה המתנגדת לעתים לרודנות הפחוות שלהם. הם מעלים מס רק כל אימת שיחפצו בכך. אחדים מכפרי הסביבה הם בני בריתה של 'מדינת חיפה' ובכוחות משותפים הם מסוגלים לעמוד נגד שליטים קטנים אלה.

התגוררנו אצל השיח', הוא ראש הכפר. שיחים אלה הם בדרך כלל רודנים קטנים, המדכאים את העניים, אך בו בזמן הם משתדלים לשמור על יחסים טובים עם הבדווים, אותם הם מזעיקים לעזרה. לא אחת מתנהלות מלחמות בינם לבין עצמם, וכל אחד מהם עומד בראש אנשי כפרו. מלחמות אלה מזכירות את מלחמות אצילי צרפת, שנהגו בעבר להילחם אלה באלה" [למעשה היו אלה מלחמות הקייס והימן, שנמשכו בארץ-ישראל עד לחצי השני של המאה ה-19].

מיכאל אנמן (1712) ושליחיו של מלך שוודיה קרל השנים-עשר

מיכאל אנמן (Michael Eneman, 1676-1714) נמנה על קבוצת שוודים שהשתתפה בראשית המאה ה-18 במסעי מחקר לארץ-ישראל. העניין הפתאומי בארץ הקודש בקרב אנשי הצפון מקורו בקריירה ההרפתקנית של מלכם, קרל השנים-עשר (1697-1718). עם עלותו לשלטון והוא בן 16 בלבד, הותקפה ארצו בידי קואליציה נרחבת של אויבים: דנמרק, פולין ורוסיה. להפתעת הכל הסתבר, כי הנער עול הימים והבלתי מנוסה הינו מצביא מחונן, שהצליח להביס את אויביו. הוא ערך מסע כיבושים דרך פולין והגיע עד למרכז אירופה. אלא שהוא לא ניחן במידת האיפוק הראויה ובמקום לסיים את מלחמותיו כשידו על העליונה, הוא ערך התקפה מחודשת על רוסיה והובס בידי פיוטר הגדול בקרב פולטבה (8.7.1709). קרל לא שב לארצו, אלא עבר לתורכיה, במקום שהצליח לסכסך בין האימפריה העות'מאנית לרוסיה ולהביא למלחמה ביניהן. אך בקושי עלה בידי הרוסים להחליץ – בעזרת שוחד – מתבוסה מוחצת. ממקום גלותו בבנדר שבבסרביה ערך קרל תכניות נוספות ושלשה מקציני הצבא שלו יצאו למסע לארץ-ישראל, בראשות הקולונל קורנליוס לוס (Cornelius Loos) בן ה-24. ממסעם בסיני ובארץ-ישראל הביאו עמם דו"חות מפורטים על ארץ-ישראל וביצוריה מלווים בציורים ובשרטוטים. עם שובם לבנדר הם היו שותפים למאבק בין מלכם לבין התורכים שביקשו להרחיקו מן הגבול עם רוסיה לאחר צינון היחסים ביניהם. הסכסוך נסתיים בקרב של ממש, כשהמלך וחבריו לגלות מגינים על אכסנייתם עם חרבותיהם נגד התקפת התורכים (12.2.1713). האכסניה עלתה בלהבות ובשריפה הושמדו גם רוב הדו"חות והציורים שלהם (שרידים מעטים הגיעו לארכיון הלאומי השוודי). המלך הועבר בידי התורכים למקום גלות אחר, סמוך לאדריאנופול.

עוד קודם לכן הוא דאג לשלוח את מיכאל אנמן, ששימש ככומר השגרירות השוודית שבקושטא, לארץ-ישראל. אנמן היה מזרחן הבקי בשפות האזור. ואמנם, הוא חזר ממסעו עם דו"ח מפורט ומעניין. ממקומות כמו יפו, חיפה, עכו וכו', שהיו חשובים מבחינה צבאית לשולחו, הוא אסף מידע מפורט במיוחד. בחיבורו המקיף הוא סוקר את מצבן של ערים אלה, גודל אוכלוסייתן, החלוקה לעדות וכו'. מהדו"חות עולה, כי בראשית המאה ה-18,

היה ישוב יהודי קטן בעכו, דבר שאיננו ידוע משום מקור אחר. הודות למידע זה, ניתן לקבוע כמעט בוודאות, כי הישוב היהודי בעכו התקיים כמעט ברציפות מאמצע המאה ה-16 ועד לימינו אלה. על יפו הוא אומר:

“כיום נראים במקום שרידי חומות קדומות ומרשימות, שנותרו לפליטה מימים עברו. על גבעה לצד הים נמצאת מצודה קטנה, שצורתה רבועה, ובה מתגורר חיל מצב תורכי. המצודה אינה מצטיינת בחוזקה: היא מצוידת בארבעה או בחמישה תותחים המופעלים מפעם לפעם כדי להפחיד את הבדווים, כל אימת שהם קרבים למקום. מסביב למצודה מתגוררים תושבים תורכים ונוצרים. התורכים גובים מכס על מוצרי היבוא, בשיעור של שלושה אחוזים מערך הסחורה... לרשות מנהל המכס והמושל עומדים מאה ועשרים איש החונים במצודה... הבדווים פוקדים את המקום וגונבים חפצים וכבשים, ועל האגא מוטל התפקיד לתופסם... ברשות הפרנציסקנים אכסניה קטנה לעולי רגל. לרשותם עומדים מתורגמן או שניים המטפלים במיוחד בגביית המס מן הנוסעים... הללו שוהים שם עד שנקרית להם ההזדמנות לצאת עם שיירה מאובטחת לירושלים. האכסניה נמצאת סמוך לים. ליוונים יש בית קטן מול האכסניה. האכסניה הגדולה ביותר היא זו הארמנית... והיא נשתמרה עד עצם היום הזה.”

עבודתו של אנמן מעולם לא יצאה לאור בשלמותה. מכתב יד המצוי באוניברסיטת אופסלה התפרסם רק קטע קצר בשנת 1740 (על המסע מיפו לרמלה). בשנת 1889 יצא כרך מלא יותר, הכולל בעיקר את הביקור בירושלים, וקטעים נבחרים ממסעותיו בארץ. זהו אחד מכתבי היד החשובים היחידים מסוגם שטרם פורסם במלואו.³

אנמן חזר לארצו, מונה לפרופסור למזרחנות באוניברסיטת אופסלה ומת כעבור שנה. בסתיו 1714 חזר גם המלך קרל מתורכיה למולדתו. הוא שלח עתה גם את הארכיבישוף של שוודיה למסע בארץ (ב-1715). נשתמרו ממסעו זה מכתבים אחדים, אך הוא לא חיבר ספר כולל על נסיעתו. ב-1718 נהרג המלך קרל, במהלך נסיון לכבוש את נורבגיה. וזאת, כנראה, על-ידי כדור שנורה מן הצד השוודי. ואמנם, נתיניו נתעייפו ממלחמותיו הבלתי פוסקות, ולאחר מותו השלימו יורשיו במהירות עם אויביו. אך בהיסטוריה השוודית מצטיירת דמותו כגיבור לאומי עטור תהילה.

מרסל לדואר ותיקון כנסיית הקבר (1719)

מרסל לדואר (Marcel Ladoire) היה איש כנסייה צרפתי שמונה על-ידי ממשלת צרפת לטפל בענייני המקומות הקדושים בארץ. הממונה הישיר על לדואר בחצר היה רוזן טולוז, שלו הקדיש לאחר מכן את ספרו.

לדואר נשלח לארץ בשליחות מיוחדת, לארגן את תיקון כיפת כנסיית הקבר, שמצבה היה בכי רע והיה חשש שאם התיקון לא יבוצע מיד, תתמוטט הכיפה. הכנסייה נמצאת כידוע גם בחזקת היוונים האורתודוכסים והארמנים, ועדות קטנות נוספות, כגון האתיופים והקופטים. הקושי העיקרי היה להשיג פירמאן מה“שער העליון”. התורכים ניצלו הזדמנות זו כדי להתנות זאת בשחרורם של 500 שבויים מוסלמים ששרתו את הצרפתים כחותרים בספינותיהם. הצרפתים נעתרו לבקשתם, אף שהפחיתו את מספר העבדים המשוחררים ל-150. הסכמת ה“שער העליון” לא פתרה עדיין את כל הבעיות. היוונים האורתודוכסים התנגדו לשיקום בכל תוקף, שכן חששו שהדבר יחזק את מעמד הקתולים בכנסיית הקבר. ואמנם, בשנים 1690-1757 היתה ידם של הקתולים על העליונה במאבק על הזכויות

במקומות הקדושים, כחלק ממערכת היחסים ההדוקה בין צרפת לתורכיה. גם המופתי של ירושלים התנגד לביצוע התיקונים וכמוהם הדרווישים מחברון. התנגדותם נבעה מקדושת המקום לאסלאם. ראוי לציין, שקבוצות המתנגדים לא שיתפו פעולה ביניהן. משהגיע לדואר לירושלים, הסית נגדו המופתי 300 מוגרבים קנאים, משומרי הר הבית, שביקשו להרוג אותו ואת מלוויו. ברם, הוא הוזהר מראש על-ידי היוונים דווקא, שאולי קיוו לזכות בתמורה כספית גדולה בדרך זו.

לדואר מתאר את נסיון המוגרבים להתפרץ למנזר הפרנציסקני:

“המוגרבים ניסו בכל כוחם לפרוץ דרך השער. מהם שעלו לגוזזטראות שהיו גבוהות משלנו ושלטו עלינו, וזאת כדי להרוג את הנזירים ביריות. על הרוקח נורו שתי יריות כשהופיע בגוזזטרה, והחטיאו את ראשו רק במעט. האחרים הצליחו לפרוץ את השער לגינה, וכמעט שחדרו לטחנת הקמח ולמרתף... מאחר שהממונה על הכנסיה (הגרדיאן) לא היה נוכח, הוריתי לנזירים לסגת לכנסיה... ושם כולם המשיכו בתפילותיהם... דקה אחר כך נתבשרנו שהפחה הגיע כדי להצילנו מידם”.

השלטון המרכזי שלח מקושטא ארבעה ממונים כדי שישגיחו על עבודות התיקון, ובהשתדלותם נאלץ מושל ירושלים להתערב לטובתו של לדואר ולהשליט סדר בין המוגרבים הממורמרים, וזאת לפי מיטב השיטות התורכיות המקובלות. שניים מהם נהרגו, כעשרים נפצעו, רבים נכלאו – ויתרם נתפזרו.

לאחר מכן ניתן היה לגשת לעבודות התיקון בכנסיה, שבוצעו בהצלחה בהשגחתם של לדואר והמפקחים מקושטא. הכיפה המתוקנת החזיקה מעמד עד לשריפה הגדולה של שנת 1808.

השלטון התורכי המעורער ומצב הבטחון הגרוע בראשית המאה ה-18, מוצאים את ביטויים בארץ גם בתאוריו של לדואר על מלחמות הקייס והימן בין תושבי חברון לתושבי בית לחם, שהתנהלו מבלי שהרשויות יתערבו בכך. באחד הקרבות נמסר על מותם של כ-25 מתושבי חברון – אות לקרבות העקובים מדם, ולמספרם הרב של הלוחמים.

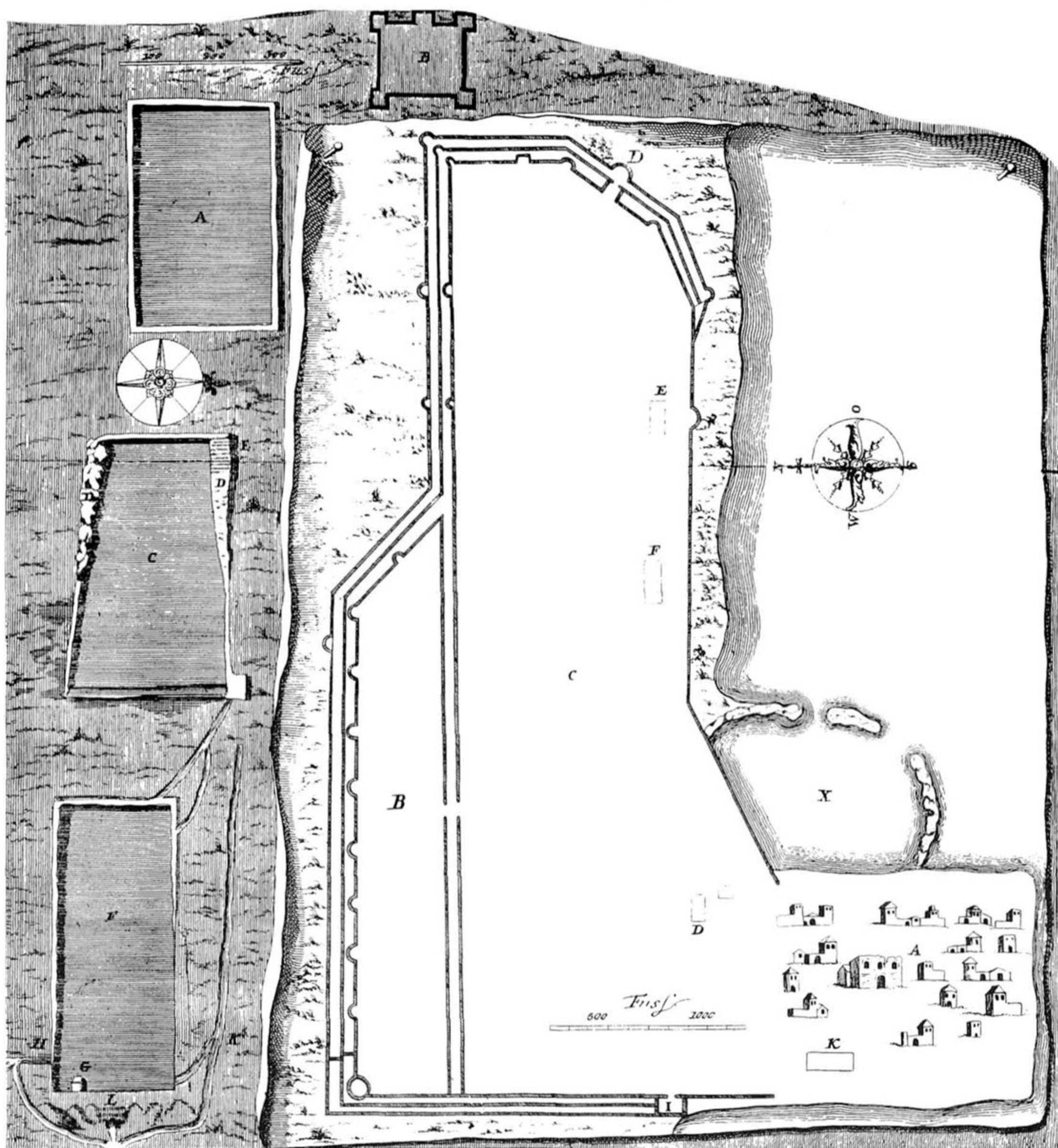
בספרו מתאר לדואר בבהירות ובאופן מסודר את סבך הארועים והבעיות בתקופה שבה המקורות המצויים בידינו הם דלים במיוחד, ומכאן ערכו הרב.⁴

מטפס ההרים וחוקר העתיקות ריצ'ארד פוקוק (1738)

ריצ'ארד פוקוק (Richard Pococke, 1704-1756) היה איש כנסיה, שהועלה לדרגת בישוף באחרית ימיו. ברם, לאמיתו של דבר התמסר לנושאים שונים בתכלית. הוא נמנה עם מטפסי ההרים הראשונים באלפים, וכתביו אף סייעו להופכם לאתר תיירות פופולרי. תאור מסעו ללבנט, שיצא לאור בשני כרכי ענק עם איורים רבים, זכה לתפוצה רבה באנגליה (אף שלא התחרה בזה של מונדרל).

עיקר עניינו בזמן ביקורו בארץ היה בעתיקות והוא הרבה לתארן יותר מקודמיו. פוקוק תאר את עכו ואף שירטט את המפה הראשונה שלה מאז ימי הביניים:

“עכו נמצאת בצפון המפרץ... ושוכנת במישור פורה ורחב ידיים... העיר הנוכחית בנויה כנראה במקומה של העיר העתיקה. היא נמצאת בקצה הדרומי-מערבי וגובלת מדרום וממערב בים. מפרצון קטן, ממזרח, נמצא כנראה במקום הנמל (הפנימי) הישן, אך כיום הוא נסתם בחול. מסביב פזורים שרידים רבים של בתים ישנים, ובקיץ עוגנות שם ספינות קטנות,

עכו, כפי שצוירה בידי פוקוק (1738)

במקום שמטעינים אותן. מצד צפון היתה ודאי חומה שלא נותר לה כיום זכר. לעיר של היום אין חומות. היקפה כ-1 מיל. הבדווים מתנגדים לבניית חומה, מחשש שיאבדו על-ידי כך את השפעתם על העיר".

פוקוק דיווח גם על העימות בין דאהר אלעמר לפחה של דמשק, ועל ראשית ביצורה של טבריה בידי אותו שיח', ומביא תאור מלא ומעניין של צפת. הוא תאר את המקדשים הרומיים בבעלבק בליווי רישומים. ברעש האדמה ב-1759 ניזוקו מקדשים אלה קשות ולכן נודעת לתאוריו חשיבות רבה, שכן נעשו ערב הריסתם. לא פחות מכך התפרסמו תאורי המקדשים העתיקים במצרים, שנחשפו לראשונה לבני אירופה הודות לספרו.⁵

עם שובו כתב פוקוק עבודות מקיפות גם על אנגליה עצמה, ואף הכין איורים רבים, שראו אור רק כמאה שנה לאחר מותו.

הוא גם שקד על איסוף מטבעות ומדליות כתחביב והגיע להישגים ניכרים בתחום זה.

מוכר הספרים יונאס קורטה (1738)

יונאס קורטה (Jonas Korte) היה סוחר ספרים מן העיר אלטונה הסמוכה להמבורג. הוא היה פרוטסטנט קנאי לדתו, ושונא קתולים. מכאן אולי הספקות שהעלה באשר לאותנטיות של כנסיית הקבר (הוא היה הראשון שכתב זאת), נושא השנוי במחלוקת עד היום.

רוב הנוסעים העתיקו את דברי הבלע של הפרנציסקנים על יהודי ירושלים, שעמדתם השפיעה רבות על הנוסעים. קורטה היה הראשון שהתקומם נגד גישה זו, וביקש להתרשם אישית מהישוב היהודי בירושלים. הוא היה אחד הנוצרים הראשונים שביקרו ברובע היהודי ובבית כנסת. הוא קשר קשרים עם יהודי אשכנז וניסה להתחקות אחר עולם המושגים שלהם באשר לטופוגרפיה ההיסטורית של ירושלים. קורטה אמנם התאכזב מעט מן המידע ששאב מהם. עם זאת, הוא תרם רבות לחקר תולדות יהודי ירושלים. הוא נוקב במספר של 100 אשכנזים שחיו בזמנו בעיר וסוקר את ארצות מוצאם: גרמניה, דנמרק, הולנד ופולין. המידע בספרו מאשש את הידיעות ממקורות יהודיים, כי נותרו אמנם אשכנזים בעיר גם לאחר עזיבתם בראשית המאה ה-18.

קורטה התכוון להישאר בירושלים חודשים ארוכים, אך לאחר שפעל שלא על דעת מארחיו הפרנציסקנים, הובהר לו שלא יוכל עוד להתאכסן אצלם למעלה משבועיים. מאחר שלא היתה כל אכסניה אחרת בירושלים, הוא נאלץ לעזוב את העיר זמן רב לפני המועד שקבע לעצמו. אפילו נמנע ממנו לחוג את הפסחא בעיר הקודש. מפי נוסעים אחרים הסתבר לו, כי בדרך זו ביקשו הפרנציסקנים למנוע ממנו לעמוד בקשר עם יהודי העיר, כדי שלא יוכל להביא את גרסתם. בספרו הוא ערך חשבון נפש נוקב עם הפרנציסקנים. כך, למשל, בדברו על ייצור המזכרות בבית לחם וחלקם במסחר זה:

"בבית לחם מייצרים מזכרות רבות, צלבים גדולים וקטנים, דגם של כנסיית הקבר, דגמים של קאפלת הקבר, מערת הלידה בבית לחם וחפצים אחרים מעץ ומצדף. המוצרים נרכשים בידי עולי הרגל, הנוטלים אותם לא רק כמזכרות, אלא כעצמים מקודשים. מוצרים אלה זוכים בבית לחם ובכנסיית הקבר לברכת הכומר, המזה עליהם מים קדושים, שבעטיה הם מתקדשים ומיוחסים להם כוחות מיוחדים... בדרכי חזרה עברתי באוגסבורג, והכרתי שם איש בשם יעקב פרנץ דה לה-מקליז, שביקר שלוש פעמים בירושלים, ופיתח עסקי מסחר נרחבים בחפצים קדושים אלה. אך לאחר ביקורו השלישי, הסתכסך עם הפרנציסקנים באוגסבורג,

אולי משום שלא העניק להם די מתנות. בעקבות זאת הם פסלו את סחורתו בטענה שלא דאג לכך שיזכו לברכה נאותה. הוא אמר לי כי הם גרמו לו נזק של יותר מ-20,000 גולדנים, וכי התרושש בגללם. הוא פרסם כרוז נגדם ומכנה אותם רמאים".⁶

המסיונר סטפן שולץ (1754, 1755)

סטפן שולץ (Stephan Schultz) נולד בשנת 1714 בפולין, למשפחה ממוצא גרמני. בבגרותו הפך לאחד מראשוני המסיונרים הפרוטסטנטים שהתמחו ביהדות. הוא שלט בעברית וביידיש כאחת. במשך שנים רבות נסע בכל רחבי אירופה בתורו אחר יהודים שניתן להטבילם לנצרות, וקיים עמם ויכוחים תיאולוגיים. ספר זכרונותיו ממסעותיו אלה משמש מקור חשוב (ובלתי מנוצל עד כה) ללימוד יהדות פולין בתקופת ראשית החסידות. בשנת 1754 ערך מסע לארץ-ישראל, ולו מוקדש כמעט כל הכרך החמישי של "ספר המסעות" שלו.

שולץ שהה שנה תמימה בגליל, שכן חברו למסע חלה בהיותם בעכו, והוא נשאר לצידו עד לפטירתו. בעקבות זאת נתאפשר לו לאסוף חומר מעניין ורב חשיבות הנוגע לא רק ליהודי ירושלים אלא אף ליהודי חיפה, עכו, צפת, יפו, טבריה, כפר יאסיף ופקיעין. הוא היה הנוצרי הראשון שהתוודע ליהודי פקיעין וכפר יאסיף, ולעדויות אודותם חשיבות רבה במיוחד.

עם זאת, הוא לא תמיד השכיל לנצל את ההזדמנות שנקרתה בדרכו. בספרו הוא מאריך לא אחת בתאור הוויכוחים התיאולוגיים שניהל עם היהודים. למרבה הצער אין הוא נותן כמעט ביטוי לדבריהם, וחוזר שוב ושוב לנימוקיו הוא. ספרו הופך, לא אחת, למונולוג ארוך ומייגע ובכך מאבד מידע רב חשיבות.⁷

הסוחר סלוטור לוסיניאן, ממקורבי עלי ביי

(1753, 1756, 1763, 1772, 1773)

סלוטור לוסיניאן (Salvator Lusignan) היה כנראה יליד יוון שלימד יוונית עתיקה וחדשה בערוב ימיו. הוא נתלווה לאחיו הבכור לקהיר, בהיותו בן 10, במקום שנתוודע לעלי ביי, לימים מושל מצרים. משהתבגר הוא נעזר בהכרות זו ושקד על פיתוח המסחר בין מצרים לארצות אחרות. הוא השתייך לחוג מקורביו של עלי ביי, שהיה לאחד השליטים הממלוכים שמשלו במצרים בשמה של האימפריה העות'מאנית. במאה ה-18 הגיעו הממלוכים למידה רבה של עצמאות, עד שעלי ביי ניסה להתנתק מקושטא. בשיתוף עם השיח' דאהר אלעמר הוא נלחם בתורכים בארץ-ישראל, אך נסיונו הרב של השלטון העות'מאני עמד לו גם במקרה זה ועלה בידו להמריד את גיסו, מוחמד אבו דהב, נגד עלי ביי. ידו של אבו דהב היתה על העליונה, ועלי ביי נאלץ לברוח ממצרים, והצטרף לדאהר אלעמר.

לוסיניאן איבד את כל הונו עם גרושו של מיטיבו ממצרים. שני ספריו על מסעותיו בארץ-ישראל ועל אודות עלי ביי, יש לראותם, בין היתר, כנסיון להחזיר לעצמו את הפסדיו. הספרים כוללים ידיעות מעניינות על הנעשה מאחורי הקלעים הפוליטיים באזור מחד, וצרוף נתונים בלתי בדוקים ואף מטעים מאידך. לדוגמא הוא מעריך את מספר יהודי

ירושלים ב-11,000, ואת כלל תושביה ב-28,000, אומדנים הגבוהים פי שלושה לפחות מאשר בפועל. נתוניו לגבי יהודי חברון (8,700) משוללים כל בסיס, שכן כלל האוכלוסיה לא הגיע לאומדן זה והיהודים היו אחוז קטן בעיר.

לעומת זאת, בכל הקשור לתככים שבין עלי ביי, דאהר אלעמר, אבו דהב וה"שער העליון", יש עניין רב בתאורו. דבריו אינם תמיד זהים לאלו של מריטי וולני (ר') בפרק מגלים וחוקרים) ואמנם לרשות שני מחברים אלה לא עמדו אותם מקורות מידע ממקור ראשון, ואופן מסירתו את הדברים ברור ומיומן בהרבה. ארץ-ישראל עמדה שוב בתקופה זו – לראשונה מאז מסעי הצלב – במוקד התרחשויות בינלאומיות, ונדע, על כן חשיבות מיוחדת לספריהם של לוסיניאן, מריטי וולני, לצד המקורות המוסלמיים.

להלן תאורו של לוסיניאן על תבוסתו של עלי ביי, באפריל 1773, בעת נסיונו לכיבוש מצרים מידי אבו דהב:⁸

"על האגף השמאלי שלנו פקדו השיח' צ'ליבי (בנו בכורו של דאהר) והשיח' כרים (אל איוב). על אגף ימין פקדו טנטבי ויתר הביים (הממלוכים). חיל הרגלים ניצב בתווך. הקרב החל בשעה 11 בבוקר וטנטבי צלח בהתקפתו הראשונה. לצ'ליבי האיר המזל פנים פחות. אך הנצחון נראה נוטה לעברנו, כאשר חיל הרגלים הבוגדני שלנו ערק לאויב. לאחר מכן שלטה האימה בכל. טנטבי הותקף מכל עבר ונהרג, ואותו גורל נפל גם בחלקו של צ'ליבי. משראה שיח' כרים שאחיו (למעשה גיסו) ורוב אנשיו נהרגו, הצטרף לשיח' חסן והם באו לעברי. בקושי רב הגענו לאוהליו של עלי ביי. לשאלתו על המתרחש, סיפר לו כרים בעיניים דומעות כי הכל אבוד וכי אל לו לאבד זמן, ועליו לעלות מיד על סוסו ולהמלט לעזה. אך עלי ביי היה נחוש בדעתו, והפטיר כי מוטב לו למות מאשר לשוב על עקבותיו".

הכומר הבלגי יוחנן אנדריאס יעקב רותיה (1776)

בראשית ספרו של הכומר רותיה (Johann Andreas Jakob Rotthier), שלא מילא תפקיד חשוב במולדתו, מצוי שיר ארוך עליו ובו מפורטות כל מעלותיו. בין היתר נאמר שידע לצייר יפה. אך האיורים המצורפים לטקסט שלו מועתקים כולם מאמיקו, בן המאה ה-16, ללא תוספות או שכלולים.

גם דברי ההסבר שלו אינם מחדשים רבות. לא היינו מזכירים את הכומר רותיה כלל, אילולא ביקר בארץ בסיום תקופה רבת עניין שבה התחוללו מלחמותיו של השיח' דאהר אלעמר באויביו, בשנים 1771-1775. עיקר תרומתו היא בתאור מסע המלחמה של שליט מצרים, מוחמד אבו דהב ("אבי הזהב", בשל אהבתו לקישוטים ממתכת יקרה זו), בשנת המלחמה האחרונה. הוא מספר על המצור האכזרי שהטיל על יפו, שביקשה לשמור אמונים לדאהר. המצור נסתיים במשא ומתן, אך כאשר תושבי העיר היו בטוחים כי כבר נחתם הסכם, חדרו חייליו של אבו דהב לעיר וערכו טבח בתושביה. לציון נצחונו בנה אבו דהב אנדרטה נישאת שהורכבה מגולגלות קורבנותיו. לאחר מכן עלה בידו ללכוד גם את עכו ולגרש ממנה את דאהר הישיש. אך הוא לא זכה לחגוג את נצחונו, שכן חלה לפתע ומת. הלשונות הרעות גרסו שלמעשה הורעל אבו דהב בידי שליחיו של דאהר. ניתן למצוא חיזוק לדעה זו במותו של מושל דמשק, סולימאן אל עזם, ב-1743, בנסיבות דומות, בעת שעמד לכבוש את טבריה, מעוזו של דאהר. נראה שרק בדרך זו הצליח השיח' הבדווי להחליץ ממפלה. מקץ שלושים שנה הוא נקט כנראה בצעד דומה, אך ההצלחה לא האירה

לו פנים לאורך זמן. שבועות מעטים לאחר מכן נרצח בידי אחד מחייליו, שעה שצי תורכי לכד את עכו בשנית.⁹

המהמר באק וילי (1788)

באק וילי (Buck Whaley, 1766-1800) יליד אירלנד ובן למשפחה אמידה, היה מהמר והולל שאיבד את הונו. אחד המקרים הבולטים שבהם ההימור עלה יפה ארע בעת ויכוח בנושא ירושלים: האם ירושלים קיימת אמנם במציאות והאם ניתן להגיע עדיה? וילי הימר על סך של 15,000 לירות שטרלינג (סכום עתק באותם ימים) כי תוך שנתיים יצליח להגיע לירושלים ולחזור לבירת אירלנד.

הוא הצליח להשלים את מסעו בפחות משנה (מספטמבר 1788 ועד יולי 1789) ובשובו נתקבל על-ידי אוכלוסיית דאבלין בהתלהבות ובהדלקת לפידים. לאחר שהראה את אישורו של ראש

האירי באק וילי

הפרנציסקנים בירושלים שביקר אמנם בעיר הקודש, קיבל גם את הכסף המגיע לו. תאור מסעו יצא לאור בראשית המאה ה-20. נביא את תאור פגישתו עם אחמד ג'זאר בעכו:¹⁰

"הגענו לגינה יפה מאד, מסודרת בטוב טעם. בקצה הגינה הבחנו בפחה היושב תחת עץ מגנוליה פורח רב ממדים. הוא ציווה על משרתיו לבוא לקראתנו ולהביאנו אליו. הוא הזמין אותי לשבת לימינו ואת חברי למסע לשמאלו. נדהמתי מהשפלתו של הנציג הקונסולרי שלנו שכרע על ברכיו ורעד בכל גופו... הבעתו העידה על האימה שאחזה בו.

לאחר שג'זאר טעם מחמישים סוגי ממתקים, הוא פתח בשיחה ושאל אותי אם ידוע לי על עוצמתו הרבה והצלחותיו בשדה הקרב. השבתי לו כי שמעתי לא אחת בקושטא את שמעו הנישא בהערצה. הוא ניסה לשכנעני כי מאז ומתמיד דאג להגן על זרים ובמיוחד על תושבי בריטניה, שאותה הוא מעריך במיוחד. הוא סיפר לי על תולדות חייו ובמיוחד דיבר על חלקו במלחמות נגד עלי ביי ביש המזל...

בזמן פגישתנו עבדו בשקדנות בגינה למעלה משלוש-מאות איש, שלא העזו להרים את ראשם. אחד העובדים הרגיוזו מסיבות לא ברורות, והוא ציווה להביאו לפניו. זועם כולו הוא ציווה להפשיטו והוציא מאחורי גבו פטיש כסף שמשקלו כארבעה ליטראות... הוא הסביר את תפקיד הפטיש כדלקמן: כאשר ג'זאר מעדיף שלא להוציא את מישו להורג, הוא מצווה להשכיבו על קרש... ועם הפטיש הוא הולם בחוט השדרה שלו, דבר שגורם לאומלל להיות משותק כל ימיו...

מוסיקה עדינה נשמעה ברקע ועמה קול צעדיהן של נשים שהגיעו מן הצד השני של הגינה. היו אלה נשותיו של הפחה, כמאתיים במספר, לבושות כולן בלבן ורעולות מכף רגל ועד ראש, כמקובל. הפחה ציווה עליהן לעבור לפנינו בסך, והן עשו זאת בדממה עמוקה. הקונסול אמר כי הגיע הזמן לעזוב, ומאחר שהוא כרע על ברכיו כל אותה עת, לא יפלא שרצה בכך בכל מאודו."

העליה לרגל לסיני

העליה לרגל לסיני נזכרת לראשונה במאה הרביעית. באותה עת נאחזו נזירים נוצרים מסביב להר מתן תורה המסורת. באמצע המאה השישית נבנה שם בפקודת הקיסר יוסטיניאנוס, המנזר שהוקדש תחילה למרים, אמו של ישו, הקיים עד ימינו. מאז הוא שימש מוקד עליה לרגל ואכסניה לצליינים.

ברשותנו תאורי מסע בודדים למנזר סט. קתרינה למן התקופות הביזאנטית והערבית המוקדמת. בהמשך נראה, שכוח משיכתו של הר מתן תורה לא היה מספיק על מנת להצדיק את המסע הארוך והמסוכן לדרום סיני, שכן עולם המקרא היה בעל משמעות מצומצמת בעיני הנוצרים בהשוואה לברית החדשה וסיפורי הקדושים. לכן חיפשה הנצרות, כמו באתרים אחרים בארץ, מסורות קדושה משלה והוסיפה אותן למסורות המקראיות. נמצאו סיפורים חלופיים הקשורים למרטירית קתרינה הקדושה, שהומתה, לפי האגדה הנוצרית, ביום ה-25 בנובמבר בשנת 305 באלכסנדריה שבמצרים. הקשר שלה להר סיני קשור ל"גילוי" גופתה בידי נזירים נוצרים (ולפי מסורת מאוחרת יותר, מלאכים) והעברתה להר הנושא את שמה. משם הועברה גופתה מאוחר יותר למנזר הקרוב, ששמו אף הוסב על שמה, למנזר סט. קתרינה. הרקע לסיפור זה היה חלום שחלם כביכול ראש המנזר באותה תקופה. למאמינים הנוצרים לא הפריע כלל שזהו סיפור מאוחר ובלתי מבוסס. אדרבא, הם התלהבו מאופיו החושני של הסיפור, שבמרכזו עינוייה של הבתולה היפהפיה. המסורת אינה קודמת למאות השמינית והתשיעית, אך רק במאה ה-11 ערכו נזירי סיני מסע לרואן שבצרפת, כדי להפיץ את סיפורה ברבים ולמשוך עולי רגל למנזרם.

הם אמנם הצליחו במעשיהם, ולאחר מסעי הצלב החלו עולי רגל נוצרים, במספרים הולכים וגדלים, להגיע למנזר, בשמשם מקור הכנסה חשוב לנזירים. על מספרם הרב של עולי הרגל אנו למדים מתאורו של האיטלקי סיגולי¹, המעיד בשנת 1384, כי המוביל של שיירתו סיפר לו, שזוהי השיירה ה-75 במספר שאותה הולך למנזר.

בתקופה הממלוכית עברו רוב עולי הרגל מירושלים דרך עזה ומדבר א־תִּיה דרומה למנזר סט. קתרינה, ומשם בכיוון צפון-מערב לסואץ ולקהיר. באופן זה הפך מנזר סט. קתרינה למעין תחנה בדרך מירושלים למצרים. מסעות אלה, דרך מרכז סיני, נתאפשרו הודות לקיומו של שלטון חזק, ששלט גם בדרכים העוברות במרחבי

המדבר, וזאת בשל הצורך לאבטח את שיירות המסחר, שהביאו כמויות גדולות והולכות של בשמים, משי ומוצרים אחרים מן המזרח הרחוק ודרום-מזרח אסיה, לנמליו המזרחיים של הים התיכון (משם הועברו הסחורות לוונציה, לגנואה, למרסיי ולברצלונה).

נשתמרה שורה ארוכה של תאורים ממסעות אלה. החשובים שבהם הם אלה של הצרפתי ד'אנגליר ושל הנזיר הגרמני פליקס פברי. תאורו של האחרון מימי הביניים מפורט דיו כדי לשחזר את קו המסע המקובל דרך מדבר א־תִּיָּה: אנשי השיירה פנו מעזה דרומה, עברו בוואדי אל-עריש, עקפו את נח'ל, עברו ליד ג'בל מנשרה, חצו את דרך השיירות ממצרים למכה, ועברו בהמשך בוואדי פוקיה ובביר מלחה, וירדו ממצוק א־תִּיָּה דרך נקב לעבר סט. קתרינה. במקרה של פברי נמשך מסע זה תריסר ימים.

מצב הבטיחות השתנה בסוף המאה ה־15 ובראשית המאה ה־16. המשטר הממלוכי נחלש ולא היה עוד יעיל כמקודם. לאחר מכן, בעשרים השנים הראשונות של המאה ה־16, גרמו התקפותיהם של הפורטוגזים באוקיאנוס ההודי להפסקת המסחר דרך חצי האי סיני, מאחר שהם העבירו סחורות אלה מסביב לכף התקווה הטובה למערב אירופה. החל מן העשור השלישי של המאה ה־16, בלמו התורכים את תנופתם, אך המסחר היבשתי המחודש נערך צפונה יותר, דבר שהיה נוח לאימפריה העות'מאנית, ולא דרך חצי האי סיני. השקט והבטחון ששררו מקודם לא שבו עוד לסיני. עולי הרגל נאלצו, על כן, להגיע עתה תחילה למצרים, ומשם המשיכו דרך סואץ, למנזר סט. קתרינה, ושוב באותה דרך. מצב זה נמשך במשך שלוש-מאות שנה, אך עתה המסע להר סיני לא היה עוד חוליה מקשרת במסע עולי הרגל לארץ-ישראל, אלא יעד בפני עצמו. רק בשנת 1807 חידש החוקר זטצן שוב את המסע לסיני דרך מדבר א־תִּיָּה.

נסקור בזאת כמה מעולי הרגל היותר חשובים לסיני.

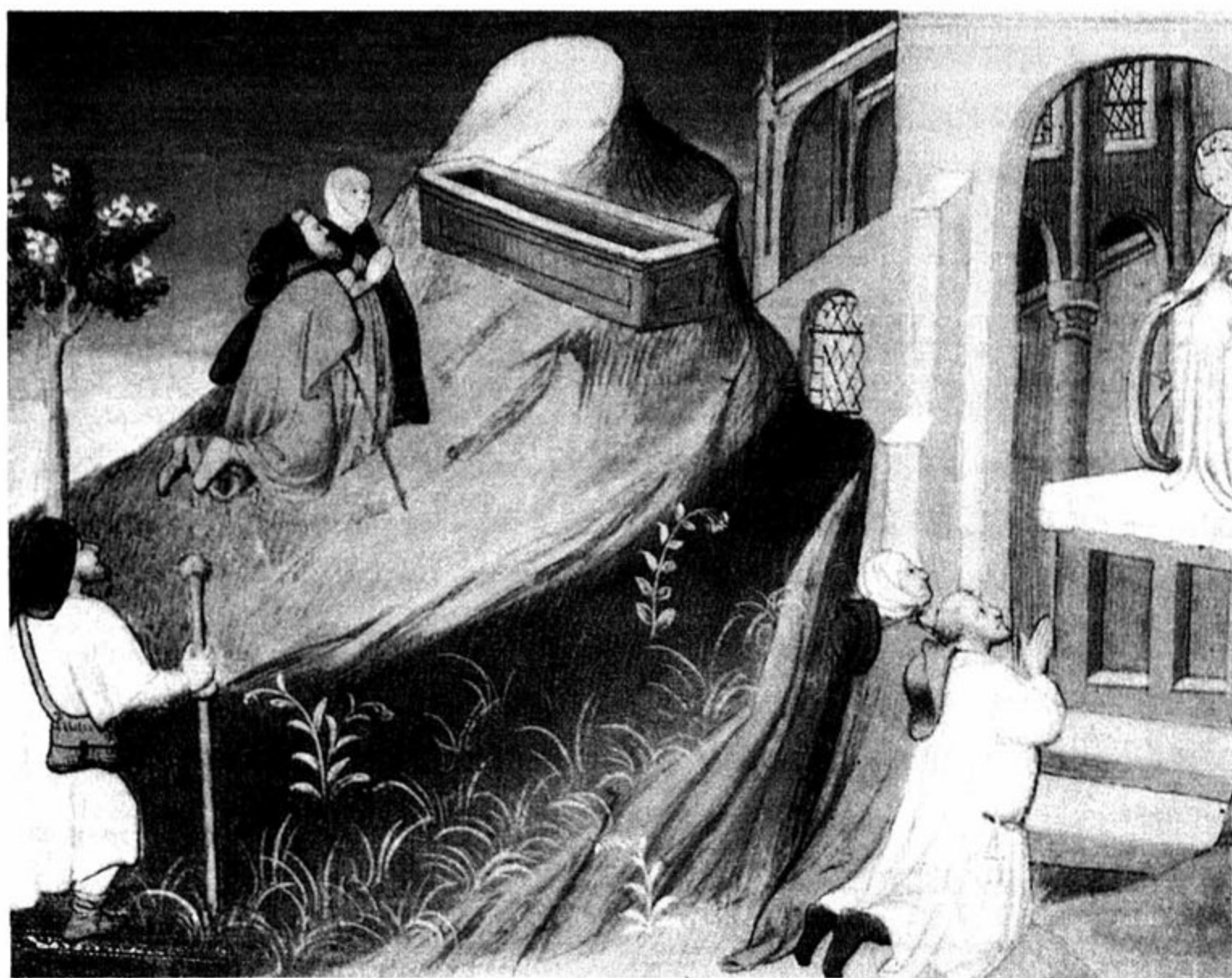
עולה הרגל פוסטומין מגליה (בערך 400)

זהו המסע הראשון המכוון לסיני שתאורו הגיע לידינו. המחבר, פוסטומין מגליה (Postumien), הפליג מנרבון שבגליה לאלכסנדריה במשך ארבעים יום. הוא מספר על המשך מסעו לדרום סיני:²

"ראיתי את ים סוף... ועליתי להר סיני המתנשא עד לגובה השמיים כמעט. במדבר סיני מצאתי נזיר מתבודד. נאלצתי לחפש זמן רב עד שמצאתיו. הוא התנזר מזה ארבעים שנה ממגע עם בני אדם. הוא היה ערום כביום היוולדו וכסותו היחידה היו שערות גופו. מדי פעם, כאשר אנשי דת נוצרים ביקשו לבקרו, הוא נמלט למקומות נידחים אף יותר ובדרך זו ניתק כל קשר עם בני אדם. במשך חמש שנים לא ראה אלא אדם אחד ויחיד (הכוונה כנראה למחבר). אותו אדם שאלו באשר לסיבות בריחתו מכל מגע עם בני אדם, והנזיר השיבו כי לאלה שיש קשר לבני אדם, נבצר מהם לקיים קשר עם מלאכים".

ג'ורג' לנגראן, ראש העיר של מונס בבלגיה, ויועצו של דוכס בורגונדיה (1486)

ג'ורג' לנגראן (Georges Lengherand) היה כנראה עולה הרגל האחרון בימי הביניים, שחצה את מדבר תיה מעזה למנזר סט. קתרינה, לאחר שביקר בארץ. הוא משבח את עזה ומתארה כעיר גדולה ויפה, עם תושבים רבים. הוא התעכב בעיר 19 יום, עד שהצטרף לשיירה שעשתה את דרכה לסיני.

עולי רגל בימי הביניים סוגדים לקבר סנטה קתרינה ולפסלה

הר סיני ומנזר
סנטה קתרינה בהדפס
מימי הביניים

a. Mont Sinai.
b. Mont Horeb.
c. Cloître de S. Catharine.
d. Chapelle Agi Korsi.
e. Chapelle de S. Catharine.

BERGI
of Sint

במסע השתתפו כתריסר עולי רגל נוספים מאירופה, רובם צרפתים רמי דרג. המסע עד למנזר ארך 14 יום.

הוא מספר על התפילה בכנסיית המנזר, על העליה במדרגות ה"אין סופיות" לפסגת הר משה, על הביקור בגינות מנזר "ארבעים המרטיירים", ועל המשך עלייתו להר סיני. לדבריו באזור מצויות חיות טרף, כגון אריות ונמרים, אך הוא עצמו לא נתקל בהן. הוא ביקר באתרי המנזר השונים, שנהגו להראות לעולי הרגל. על דרכו חזרה ישנן שתי גרסאות. באחת מכתבי היד נזכר ביקור בנמל א־טור הסמוך למנזר, אך ביתר כתבי היד אין הוא נזכר.³

ז'אן תנו והדרך החדשה ממצרים לסיני (1512)

ז'אן תנו (Jean Thénau) היה נזיר ואיש כנסייה בעל קשרים עם חצר דוכסי סבויה שבצפון מערב איטליה. הוא נשלח מטעמים מזרחה בשליחות מדינית מודיעינית, לאיסוף מידע על הממלכה הממלוכית בשנותיה האחרונות, ועל שכנותיה מצפון. לסיני הוא יצא בגפו מטעמים דתיים בלבד, דבר חסר תקדים עד לימיו. בשהותו בקהיר פגש בנציגים של מנזר סט. קתרינה, ובעזרתם ערך הסכם עם המלווים הבדווים שהובילוהו למנזר. הוא יצא כאירופאי בודד יחד עם שיירה בת 7,000 גמלים לנמל טור. מאחר שמסע זה נערך באמצע הקיץ, הוא סבל רבות מחום ומצמא כמו גם ממצב הבטחון המעורער. רק שיירות גדולות מעין אלו יכלו לפלס את דרכן באזורים שהיו בשליטת השבטים הבדווים.

תנו הופתע להיווכח כי "צבע ים סוף איננו כלל אדום, כפי שמרמז שמו בלועזית..." ואדי פיראן נקרא כך, לדבריו, "על שם הפרעונים..." הוא הופתע מפוריות האזור לאחר שעשה דרכו ימים אחדים במדבר השחון. בהגיעם למנזר, הסתבר להם, כי אין עוד כניסה חופשית לזרים, כמקובל עד אז. בשל מצב הבטחון המעורער התחילו בזמנו של תנו להעלות את האנשים למנזר באמצעות חבלים וגלגלת.

במקום היתה קאפלה מיוחדת לקתולים ושם התאכסן. במנזר היו בזמנו כ־40 נזירים, כולם יוונים אורתודוקסים. תנו מדבר ארוכות בשבחו של היין שהכינו הנזירים.

הנזירים היוונים הראו לו שמן שהופק, לדבריהם, מעצמות קתרינה הקדושה. תנו הטביל בו פיסת בד, שאותה נשא עמו חזרה למנזרו. כן הביא אתו אבן מראש הר סיני. הקתולים ייחסו חשיבות רבה למוצגים "אותנטיים" מעין אלה. ברדתו מהר סיני, הוא הוזמן על־ידי שיח' מקומי לבקר במאהלו. ואמנם, נענה לו, אך התאכזב מטיב האוכל שהוגש לו.

את דרכו חזרה לקהיר עשה עם שיירה גדולה של 12,000 גמלים. לאחר מכן יצא למסעו לארץ־ישראל ולסוריה, שהיו יעדיו האמיתיים, אך הדיווח אודותן פחות מעניין מזה הנוגע לסיני.⁴

האציל הצרפתי גרפיין אפגרט (1534)

גרפיין אפגרט (Greffin Affagart) היה בעל אחוזות בחבל נורמנדיה, אותן הוא ירש מאביו לפני שנת 1505. כלומר, בזמן עלייתו לרגל הוא כבר לא היה צעיר. ואמנם, הוא נפטר לפני שנת 1558.

תחילה יצא למצרים, עבר בצפון סיני בדרכו לארץ-ישראל, ולאחר שביקר בירושלים, בית לחם וחברון, חזר בשנית דרך צפון סיני לקהיר, ומשם – להר סיני. גרפין אפגרט היה אחד הנוסעים הראשונים שערכו מסע זה לאחר הכיבוש התורכי (1517). אין בתאורו שינויים מפליגים לעומת זה של תנו. אף הוא הצטרף לשיירת סוחרים גדולה, בת 5,000 גמלים, שעשתה דרכה מקהיר לא־טור. עם צאתו הוא מתאר את יחודו של הגמל כאמצעי תעבורה במדבר:⁵

"ידידי ואני עלינו יחד על גמל אחד ושני הכמרים עלו על גמל שני. כדאי לציין שגמל נושא משקל השווה לזה של שני סוסים. הוא כורע כאשר רוצים לעלות עליו וכורע שוב כאשר רוצים לרדת ממנו. לגמל צוואר ארוך כמו לעגור, גבנון גס באמצע הגב, וגם בשתי ברכיו, וזה שלוש פעמים. ברכיו קשות כפרסותיו של סוס, העור בתחתית בטנו קשיח, כדי שיוכל להישען עליו, בעת שהוא מוריד את הרכבים מעליו. רגליו מפולשות כמו אלה של פרה, והן גדולות בדומה לצלחת שטוחה, ואין לו לא ציפורניים ולא פרסות, אלא רגליים רכות כמו אלה של כלב. זהו בעל חיים הניתן לביות ולשליטה בנקל ואפילו ילד בן ארבע יכול לגרום לו לכרוע או לקום מבלי לגעת בו. יש לו את היכולת לצעוד מן הבוקר עד הערב מבלי להתעייף, והוא מסוגל לשרוד במשך חמישה ימים בלי לשתות. לפני היציאה לדרך הנעדרת מקורות מים משקים את הגמל במשך יום תמים. השקיית הגמל מלווה בשירה שנועדה לגרום לכך שימשיך לשתות ללא הפסק, ורק מששתה די נפסקת השירה. גם כאשר מזונו דל, הוא נותר במלוא כוחו, והראיה – הוא נשא אותנו, את חברי ואותי, את כל חפצינו ואת אלה של המתורגמן שלנו וכן מים, יין, לחם וחפצים רבים אחרים."

בא־טור הוא פגש בנזירים קתולים. הוא מוסר שגם יהודים השתתפו בשיירות לסיני. מקץ אחד-עשר יום הוא הגיע למנזר סט. קתרינה, אך לא שבע נחת מהארכתו שם. הוא מתלונן על הלחם היבש, היין שהחמיץ והזיתים המעטים. תנאי החיים של הנזירים עצמם הם קשים, לדבריו, וראויים להערצה. הם ממעטים באכילה. הופעתם, על זקניהם הלבנים, היא מרשימה. בזמנו היו כשלושים נזירים במנזר. כלומר, מאז ימיו של תנו פחת מספרם ברבע. גילם הגבוה של הנותרים מצביע על כך כי בראשית התקופה העות'מאנית היו לכנסייה היוונית קשיים באיוש המנזר בנזירים צעירים. אך על אף גילם הגבוה נתלוו אליו שניים מן הנזירים בעת העליה להר.

בשל מגפת הדבר במצרים נתעכבה השיירה שהיתה צריכה להחזירם. הם האריכו את שהותם במנזר בכשלושה שבועות והספיקו לעמוד על סדריו. אף עולה רגל אחר לפניו, שהעלה את רשמיו על הכתב, לא שהה במנזר זמן כה רב.

בלתור דה מונקוניס, יועצו של מלך צרפת (1647)

בלתור דה מונקוניס (Balthasar de Monconys) מילא תפקידים ממלכתיים חשובים. בין השאר היה אחראי על מערכת המשפט בעירו ליון ויועץ (כבוד) למלך צרפת. כן התפרסם כמתמטיקאי ופיסיקאי. ספר המסע שלו משופע באיורים של מתקנים מכניים שונים, החל מטחנות קמח וגמור במשאבות מים (משום כך מחירו בשוק הספרים הנדירים גבוה במיוחד). גישתו לנושא לא היתה כשל קתולי מאמין, אלא של איש מדע ביקורתי. הוא החל את מסעו במצרים ובסיני. הוא שכר לו מלווים ערבים ולא התלווה לשיירה גדולה, כקודמיו.⁶

במנזר סט. קתרינה עיקר עניינו לא היו הדברים שבקדושה אלא ענייני החולין. הוא גילה, למשל, עניין מיוחד בחלוקת הלחם שנידב המנזר ל-80 או 100 הבדווים שהתייצבו לפני המנזר מדי יום ביומו, מבלי שהורשו להיכנס פנימה. הלחם שהוגש להם שולשל דרך החלונות הנישאים הקבועים בחומה.

מונקוניס רשם שני איורים של הר סיני, שבהם הוא נראה כמעין אצבע מוארכת המצביעה כלפי מעלה.

רק לאחר שובו מקהיר יצא לארץ-ישראל. גם כאן התעניין בעיקר בדברים גשמיים ובתרבות החומרית, כגון דרך גידול הכותנה בעמק יזרעאל, ופעולת מנפטות הכותנה בעכו.

הבישוף האנגלי רוברט קלייטון מקלוגר (1722)

החל משלהי המאה ה-16 פחת העניין באירופה בקתרינה הקדושה (בחצי השני של המאה ה-20 נחקק שמה מרשימת הקדושים אף בידי הכנסייה הקתולית). מספר עולי הרגל להר סיני הלך ופחת.

הבישוף מקלוגר (Robert Clayton, Bishop of Clogher) לא היה למעשה הנוסע האמיתי, אלא היה זה ראש הפרנציסקנים שבקהיר. אך מאחר ושמו לא ידוע, מקובל לקרוא את המסע על שם הבישוף, שהוציא את הספר לאור. פרסום הספר נועד לעורר עניין בגילוי ובפענוח הכתובות העתיקות בוואדי מוכתב שבדרום סיני. למעשה הן תוארו לראשונה כבר בידי נוסע צרפתי, ולימבר (Valimbert) ב-1584, אך אצל הבישוף מקלוגר מצוי התאור המפורט הראשון שלהן:⁷

"הגענו למישור גדול שסביבו הרים גבוהים, והקמנו את מאהלינו לרגלי אחד ההרים. הרים אלה נקראים ג'בל אל מוכתב, כלומר ההרים הכתובים, שכן לאחר שעזבנו את הרי פראן, עברנו במשך שעה לצידם של הרים שנחרטו בהם בשיש הקשה כתובות בכתב עתיק בלתי ידוע, בגובה המגיע עד ל-12 או 14 רגל. היו עמנו אנשים שידעו לקרוא ערבית, יוונית, עברית, ארמית, קופטית, לטינית, ארמנית, תורכית, אנגלית, יוגוסלבית, גרמנית וצ'כית, אך אף אחד לא הכיר אותיות אלה. הן נחצבו במאמץ רב לתוך הסלע הקשה. וזאת באזור שאין בו מים ומזון. יש, על כן, מקום להניח, שכתב בלתי מפוענח זה כולל סודות כמוסים ושהוא נחצב בידי האשורים או אחרים, זמן רב לפני הספירה."

הבישוף ממליץ לשגר משלחת מיוחדת כדי להעתיק כתובות רבות ככל האפשר, "ובעזרתן יהיה אפשר לגלות את האותיות העבריות העתיקות שאבדו בינתיים". לדעתו על "החברה של מגלי העתיקות" (Society of Antiquaries) האנגלית לקבל על עצמה משימה זו. ואמנם, חוקרים אנגלים נמשכו לסביבה זו, למטרות דומות במשך כל המאה ה-19 ואפילו ערכו שם צילומים של הכתובות, בעת שהצילום היה עדיין בראשיתו.

נוסעים מן הנצרות המזרחית

רוב עולי הרגל הנוצרים בכל הדורות היו בני המזרח – יוונים, ארמנים, גיאורגים, סורים ורוסים. אך ספרי המסע נכתבו בדרך כלל בידי נוסעים מהמערב. לא ידוע כמעט דבר על ספרי מסע שנכתבו בידי עולי רגל אתיופים, קופטים וסורים (אם היו כאלה). ב-1755-58 הגיע הנוסע הגיאורגי (גרוזיני) גיאורגיוס תימותיאוס גבשווילי לארץ-ישראל, וספרו ראה אור מאה שנה לאחר מכן.¹ ב-1727 ביקר ארמני בשם יוחנן חנא בארץ וספרו בארמנית יצא לאור במהדורות שונות בירושלים ובקושטא החל מ-1727.² עותק של עבודה נדירה זו ראה כותב שורות אלה ברומא, במכון האפיפיורי לחקר המזרח, שממול לכנסיית סט. מריה מג'ורה, והנזיר האחראי

יוונים אורתודוקסים בירושלים

לספריה אף סייע בתרגום קטעים אחדים. זהו אולי הספר המוקדם ביותר שהודפס בירושלים, כמאה שנה לפני המועד שנחשב כראשית הדפוס בעיר הקודש.

ספרים רבים יחסית נכתבו בידי היוונים אורתודוכסים במאה ה-18. רובם ככולם, עניינם במקומות הקדושים בארץ (רובם בירושלים), וערכם לידיעת ארץ-ישראל שולי (למעט אולי האיוורים המובאים בהם).

הקבוצה הגדולה והמעניינת ביותר במסגרת זו הם תאורי המסע הרוסיים. על המוקדם שבהם, זה של ההגמון דניאל (1106-1108), התעכבנו כבר במדור הדן בתקופת מסעי הצלב. תאורים רבים נוספים, מסוף ימי הביניים וראשית העת החדשה, פורסמו במאה ה-19, בעיקר בידי החברה הרוסית לידיעת ארץ-ישראל. כמה תאורים נבחרים תורגמו לצרפתית בידי חיטרוב³ (1889), מהם שאף ראו אור בעברית, בתרגומו של יואל רבא.⁴ תאורים נוספים שלא נכללים בשני אוספים אלה, יצאו לאור במאה ה-18. לאחד מהם, זה של הסגן סרגיי ס. פלשטשייב, נודעת חשיבות מיוחדת.

המוקדמים שבין עולי הרגל הרוסים באו מערים עצמאיות, כגון קייב ונובוגרד, והם כתבו את רשמיהם בסלבית כנסייתית. העניין שגילו הרוסים בארץ-ישראל גבר בהדרגה החל מן המאה ה-15, כאשר נעלמה המדינה הביזנטית וארץ רוס התאחדה תחת שלטון מוסקבה. במאה ה-18 החלו משתמשים בשפה הרוסית העממית גם בספרות, והיא ששימשה מאז גם את ספרות המסעות לארץ-ישראל. בשלהי המאה ה-18 היתה כבר הקיסרות הרוסית מעורבת בענייני האימפריה העות'מאנית בכלל ובארץ-ישראל בפרט.

ספרי מסע בודדים יצאו לאור גם ביתר ארצות אירופה המזרחית. אחד מהם נדפס ב-1716 בבוקרשט, ואחרים נכתבו בידי עולי רגל קתולים מפולין, מצ'כיה ומקרוואטיה.^{4א}

הארכימנדרית גרתניוס (1400)

הארכימנדרית גרתניוס (Archimandrite Grethenios) יצא ממוסקבה לקושטא והפליג משם דרך רדוס לקפריסין וליפו.⁵ עניינו לא הצטמצם במקומות הקדושים והוא מביא תאור מהימן גם על מקומות רבים אחרים. רמלה לדבריו היא "כפר גדול שבו רב המסחר"; "בית לחם הינה כפר מבוצר"; "יריחו הרוסה לגמרי כיום"; חברון היא "כפר גדול, רב אוכלוסין... הערבים מייצרים שם זכוכית לרוב". לדבריו גם נצרת היא "כפר גדול" אף שלפי מקורות אחרים היא היתה הרוסה לאחר מסעי הצלב. ואמנם, גם גרתניוס מודה שכנסיית הבשורה הרוסה.

גם תואי המסע שלו הוא לא שגרת: מאחר שהוא היה אחד מעולי הרגל הלא רבים שעברו מעזה דרך מדבר תיה למנזר סט. קתרינה. הוא לא חזר משם, אלא המשיך לקהיר ולא לכסנדריה.

הנזיר זוסימה (1419-1420) והתקפות הברווים

זוסימה (Zosime), דיאקון מנזר טרויצה-סרגייב, מילא תפקיד חשוב בחיי התרבות ברוסיה בתקופתו. הוא ביקר תחילה בקושטא, שבה שהה כבר קודם לכן, בעת שנלווה ב-1414 לפמליית הנסיכה אנה, שנישאה ליורש העצר הביזאנטי. בעיר הקודש השתתף בטקס האש הקדושה:

"אחדים מספרים על הדלקת הנרות שהיא כאילו ברק זוהר, ואחרים כמו מכת רעם, ויש האומרים שיונה מביאה אש במקורה. אך אין כל אמת בדבר".

לא ברור אם הוא אמנם מסתייג מאמיתות הנס, כפי שנרמז בדבריו. בהיותו ליד הירדן וים המלח הוא נפצע בידי שודדים:

"ליד ים המלח התנפלו עלי הערבים הרעים, פצעוני פצעים רבים והותירוני מתבוסס בדמי. אך בקושי הגעתי אל מנזר מר סבא שבעמק יהושפט. שהיתי שם שמונה ימים בחברת שלושים הנזירים הקדושים שהרגיעוני".

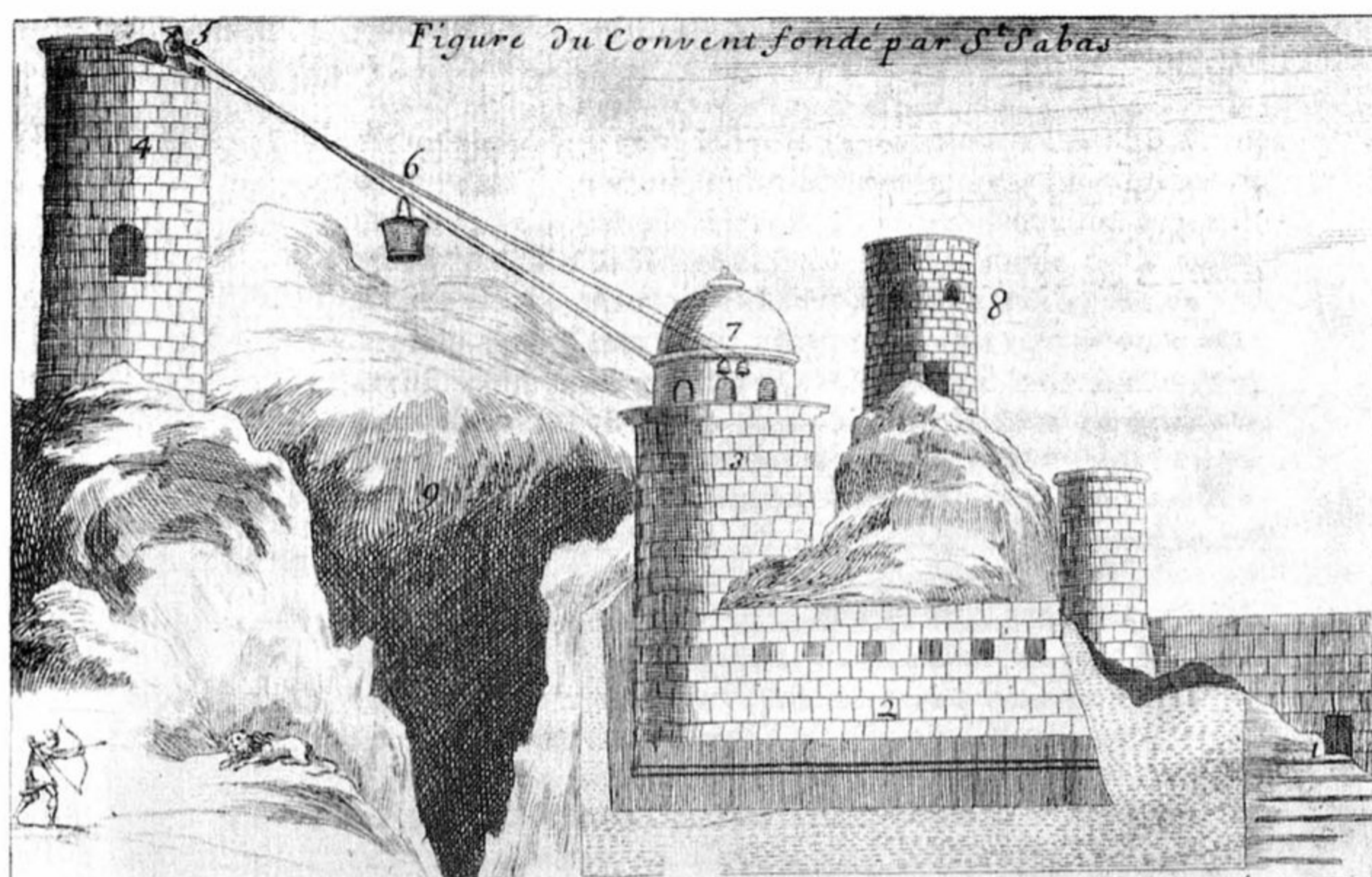
בשלהי התקופה הממלוכית התדרדר מצב הבטחון בדרכים ומכאן אולי הדגש שם זוסימה על חוויותיו האישיות ועל הסכנות שאתן נאלץ להתמודד בדרכו. לעומת זאת הוא ממעיט לדבר על אתרי הארץ, אף שבדברי המבוא שלו הוא אומר:

"למען האל, אחי, אבותי ורבותי, בני רוס, אל תשפטוני בשל בורותי וגסות רוחי, ואל נא תדברו בי סרה על אשר כתבתי. לא למעני, החוטא, כתבתי זאת, אלא כדי להאדיר את שמות המקומות הקדושים".⁶

הנזיר סופרוניוס ותאור מנזר מר סבא (1547)

הנזיר הרוסי סופרוניוס (Sophronius) הגיע למנזר מר סבא, מהגדולים והחשובים שבמנזרי הכנסייה היוונית אורתודוכסית בארץ-ישראל. בשנת 1547 הוא רשם את התאור הארוך והמפורט ביותר שהגיע לידינו על מנזר זה:⁷

"מנזר מר סבא הקדוש נמצא במרחק עשרים ורסטים מן העיר ירושלים, וגרים בו הגמון אחד וחמישים נזירים. ולהם 1,400 תאים, אך כולם ריקים. מטפר הכנסיות במנזר הוא עשרים, אך

מנזר מר סבא בציורו של רוג'ה (1631)

פרט לארבע כנסיות שבהן מתנהל הפולחן, כולן נטושות. בכל יום מתנהלות התפילות בכנסיית הבשורה הגדולה, המוקדשת לבתולה הקדושה, שהיא גדולה כדי פי אחת וחצי מן הקתדרלה של מוסקבה.

המנזר היה נטוש במשך מאה שנים, עד לשנת 1540, שאז הגיע לכאן ההגמון יהויכים עם נזיריו, הנמצאים פה עד היום. יהויכים הוא ממוצא ולאכי (רומני) והגיע לכאן ממנזר הר סיני. הנזירים, שמספרם חמישים, באים מערים יווניות שונות. אורכו של המנזר הוא ורסט אחד. התאים נמצאים משני צידי תהום אחת, שעומקה כה רב עד שבקושי ניתן לשמוע את קולו של האדם. התאים סדורים אלה מעל אלה בשלוש או ארבע קומות... שותים כאן את מי התהום. מי המעיין שבקע בעקבות תפילתו של מר סבא הקדוש, אינם רבים. במשך הלילה די בו כדי למלא שניים או שלושה דליים. המים יפים לשתייה ויש בהם סגולות מרפא. קברו של מר סבא הקדוש חפור בעומק הקרקע... ונמצא ממזרח לכניסה הישנה של הכנסייה הגדולה. מעליו מתנשא ביתן עגול וקטן... בכל יום ראשון ובכל חג באים לכאן ההגמון ונזיריו לשאת תפילה. הביתן מרוצף בשיש. שרידי סבא אינם קבורים כאן, שכן הועברו לוונציה בזמן שהמנזר היה נטוש."

ואסילי פוזניאקוב, מוביל התרומות לראשי הכנסיות במזרח (1559-1560)

קץ האימפריה הביזאנטית באמצע המאה ה-15, מסמל גם את ראשית עלייתה של רוסיה כמעצמה ומרכז נוצרי אורתודוכסי חשוב. גידולה של דוכסות מוסקבה והתעצמותה עד למעמד של קיסרות, איפשרו לממש שאיפות אלה. בעקבות זאת קיבל הצאר הרוסי על עצמו גם התחייבויות לתמוך בכנסייה.

ואסילי פוזניאקוב (Vasili Posniakov) היה שליח הצאר, שדאג להעביר סכומי כסף גדולים לארבע הפטריארכיות במזרח, כמו גם למנזר בסיני ולכנסיית הקבר בירושלים. להלן דבריו על ביקורו במנזר סיני:⁸

"הגענו למנזר המקודש שבהר סיני. במרחק חצי ורסטה מן המנזר חיכו לפטריארך הארכיבישוף וההגמון וכן הכמרים והנזירים. כשבידיהם צלבים הם הגישו לפטריארך מגש ועליו צלב כסף... ההגמון ניגש אלינו, קיבל פנינו ונשקנו. בקול חנוק מדמעות אמר: מברכים אנו את האל אשר נתן לנו לראות את שליחיו של הצאר האורתודוכסי. אחר כך החלו הנזירים לחבק אותנו ולנשקנו, ודמעות גיל זלגו מעיניהם. כאן לא יכולנו גם אנו, החוטאים, לעצור בעד דמעותינו. הנזירים הזקנים נראו לנו כמלאכים. נכנסנו לכנסייה כאילו היה זה גן עדן. כנסיית ההשתנות של אדוננו ישו הנוצרי היא נהדרת. הכנסייה מרוצפת שיש לבן וכחול, ומשובצות בה אבנים קטנות בצבעים שונים הסדורות כתחרה. מול המזבח מונחות עצמות קתרינה הקדושה, המעונה הגדולה. הקבר בנוי שיש לבן, וקישוטים מגולפים בו... כיסינו את העצמות האלה בכיסוי, שאותו שלח הצאר והנסיך הגדול יואן ואסילייביץ', שליט רוסיה כולה. הכיסוי הוא קטיפת זהב, עם חוטי משי מאריגי קטיפה עתיקים."

משום מה אין הוא מפרט באותה מידה את טקסי העברת המתנות בירושלים, זאת, אף שהוא מתאר את העיר ואת כנסיית הקבר בהרחבה. הוא נוקב גם בשמו של הפטריארך של ירושלים, גרמנוס (1543-1572), ומתאר את חג הפסחא בעיר. הוא מתייחס גם להתנכלות התורכים:

"באותה שבת הגדולה, השכם בבוקר, נכנסו התורכים הנקלים עם הסנג'ק (המושל) והיניצ'רים הנתעבים, אל הכנסייה הגדולה, אל קבר האדון. הם כיבו את כל המנורות הבוערות בכנסייה ובקאפלות ומעל לקבר של האדון עצמו. אפילו מנורה אחת לא השאירו."

הפטריארך היווני כריזנתוס נוטרס (1727)

הפטריארך כריזנתוס (Chrysanthos Notaras, נפטר ב-1731) היה יווני בעל השכלה רחבה, שאותה רכש בטובות שבאוניברסיטאות אירופה – בפדואה, בוונציה ובבולוניה וכן באוניברסיטאות צרפת, שבהן למד לטינית, מתמטיקה ואסטרונומיה. כריזנתוס השתייך למשפחת נוטרס הנודעת וירש את דודו דוסיתיאוס כפטריארך של ירושלים (1707-1731). הוא נחשב לאחד התיאולוגים והסופרים היוונים החשובים במאה ה-18. ברם, מעלות אלה באות רק מעט לביטוי בספרו על ארץ-ישראל.⁹

טובלר סבר כי זהו הספר הראשון שהודפס בירושלים, אך בעותק הנמצא בספרייתו של כותב שורות אלה נאמר מפורשות כי הוא נדפס בוונציה ב-1728 (וכלולה בו גם הקדשת המחבר בת חמש שורות). הספר עוסק באתרי ארץ-ישראל, ובמיוחד בכנסיית הקבר. השכלתו המערבית של כריזנתוס מתבטאת בציטוט מחברים אירופאים אחדים שעסקו בארץ-ישראל, כגון בורקהרד, קוורסמיו, פיאטרו אנטוניו מוונציה ורלנד. הוא מטיל דופי בכל אלו, שהטילו ספק בקדושת האתרים הנוצריים. הוא יוצא בהתקפות שלוחות רסן נגד הקתולים והפרנציסקנים, ומכנה אותם "שליחי השטן".

מעניין במיוחד האזור שבעמוד השער, המראה את ירושלים כעיר מוקפת חומות. כריזנתוס עצמו מונצח בתמונה גדולה יותר מזו של כנסיית הקבר שלצידו, ניצב על גבעת הגולגותא ותוקע בחצוצרה ענקית.

הסגן הרוסי סרגיי פלשטשייב, משתתף בקרבות דאהר אלעמר (1772)

סרגיי פלשטשייב (Sergei Pleschtsjeew) היה קצין ימיה רוסי, שהשתתף בהפלגה הראשונה של הצי הרוסי לים התיכון, בזמן המלחמה בין יקתרינה הגדולה לבין תורכיה, וחיבר ספר על חוויותיו.¹⁰ הוא נטל חלק פעיל במצור על יפו, שנערך על דאהר ובן בריתו עלי ביי, לשעבר מושל מצרים. זה האחרון גורש ממצרים אך רצה לחזור ולכבושה. דרום ארץ-ישראל היתה אמורה לשמש עבורו בסיס הערכות לכיבוש מצרים. בין ערי ארץ-ישראל רק יפו עמדה בדרכו, והתנגדה לו בכוח הנשק בפיקודו של אחמד טוקאן, מנכבדי שכם. המצור היה קשה וממושך ובשלב מסוים הגיעה לעזרת הצרים אניה של הצי הרוסי, בפיקודו של אורלוב, מנאמני הקיסרית, ועל סיפונה שני קצינים רוסים, סרן הפרשים קלינגלינוף ומחבר הספר. המשימה שהוטלה עליהם הצטמצמה אמנם לאיסוף מידע על המתרחש במצור על יפו, אך מאחר שהרוסים ראו בדאהר ובעלי ביי בני ברית במאבקם בתורכים, נטלו הקצינים הרוסים ביוזמתם חלק פעיל במצור. הם יצאו בלילה בסירה עמוסה בחומרי בערה, כדי להעלות באש את הסירות שבנמל יפו, אך אנשי העיר ירו עליהם ואילצום לסגת. הסרן קלינגלינוף נטל לאחר מכן את הפיקוד על סוללת תותחים שמדרום ליפו, שבה היו שלושה תותחים בני 12 ליטראות, ויחד עם משרתו הנורווגי פגע בבתי העיר ובחומותיה. אך כאשר הוא התרומם כדי לעמוד על מידת הנזק, נורה בידי צלף ונהרג. הרוסים המשיכו להושיט עזרה לתוקפים, והעבירו לידם שלושה מהתותחים שבאנייתם, שהופעלו מצפון-מזרח, והבקיעו את חומותיה גם משם. בשלב זה חזר פלשטשייב לרוזן אורלוב ובידו שני מכתבים של עלי ביי, לרוזן ולקיסרית, שבהם הוא מבקש את המשך עזרתם. פלשטשייב דיווח כי מספר מגיני העיר מגיע ל-900 איש ועוד כ-500 מתושבי שכם. לדבריו היה מספר הצרים כ-3,000. בעקבות דיווחיו הגיעה ליפו שייטת רוסית שהרעיש את העיר במשך ימים אחדים, וחיילים יוונים ואלבנים הורדו לחוף והשתתפו בהתקפה עליה, שבמהלכה הוצתו ספינות אחדות בנמל. אך יפו לא הוכרעה, ורק לאחר נסיגת הרוסים הגיע המצור לסיומו. לאחר כיבוש העיר פלש עלי ביי למצרים, אך הובס ונפצע פצעי מוות. רוסיה כרתה באותו פרק זמן ברית שלום עם תורכיה, וגם דאהר הזקן נהרג בהמשך המלחמה (1775).

היווני כריזנתוס קמרס מברוסה (1780?)

עיקר העניין בספרו של כריזנתוס קמרס (Chrysanthos Kamares from Brussa) באיורים הרבים.¹¹ הציורים אינם מושפעים כמעט מהפרספקטיבה ששלטה באמנות האירופאית מאז הרנסאנס. כך, למשל, כנסיית הקבר מוצגת בו זמנית מבחוץ ומבפנים. עריה השונות של הארץ (עכו, לוד, עין כרם, בית לחם, נצרת וכו') מופיעות עם דמויות קדושים או שליחים שפעלו בהן, לרוב גדולים בהרבה מגודל הבניינים. תמונות אלה, הנראות בעיננו כה מרוחקות, פותחות צוהר לעולם זר ושונה, המסוגר ובלתי מובן בדרך כלל לקורא המודרני.

הפרנציסקנים וארץ הקודש

הפרנציסקנים מילאו במשך מאות בשנים תפקיד רב חשיבות בארץ-ישראל, בשמשם נציגיה היחידים של הנצרות המערבית. במשך יותר מחמש-מאות שנה, למן המאה ה-14 ועד למאה ה-19, הם נטלו על עצמם את תפקיד שמירת המקומות הקדושים. הם הדריכו עולי רגל, איכסנו אותם במנזריהם, ניהלו בשמם משא ומתן עם השלטונות המוסלמיים ונאבקו בבני עדות ודתות אחרות על זכויותיהם במקומות הקדושים.

פעולותיהם לוו לא אחת בסתירות ובניגודים: בשעה שמסדרם דגל בצניעות וחיי עוני, הרי שלרשותם בארץ עמדו משאבים רבים שהופנו ברובם לאחזקת המקומות הקדושים ולטיפול בעולי הרגל. כן הופרשו כספים רבים למאבק בעדות האחרות, ובעיקר לתשלום שוחד לשליטים המוסלמים. בה בשעה שבאירופה הם נקטו בגישה אנטי אינטלקטואלית מובהקת, הרי שבארץ-ישראל הם התעמקו רבות בתולדות הארץ, דתה ואתריה, וידיעותיהם המקיפות שימשו אותם להביא את דבר הכנסיה מנקודת ראות קתולית להמוני עולי הרגל. הם גם ייסדו ספריות וגנזכים, והקימו דורות של היסטוריונים, סופרים וחוקרי ארץ-ישראל, מהם בעלי חשיבות עולמית, שתרמו תרומה שאין ערוך לחשיבותה לחקר תולדות הארץ. תחילה ביקשה הכנסיה הקתולית להושיב בארץ נזירים דומיניקנים מלומדים, אך הדבר לא עלה בידה. יתכן שדווקא פשטותם של הפרנציסקנים ואורח חייהם, הם שאיפשרו בידם להאחז בירושלים ובארץ-ישראל על אף התנאים הקשים.

באירופה היו הפרנציסקנים תועמלני הכנסיה נגד היהודים, ומשם הביאו עמם לארץ-ישראל את שנאתם ליהדות. עם זאת, בארץ הם נסתייעו רבות ביהודים כרופאים, כמלווי כסף בשעת דחק, ומעת לעת אף היו אינטרסים משותפים לשתי העדות, כמו המאבק נגד נגישות השלטון התורכי העוין לשתייהן.

חשיבותם של הפרנציסקנים לענייננו היא בעיקר בכך שמשורותיהם יצאו אחדים מהכרוניקנים וכותבי ספרי המסע החשובים ביותר בתולדות הארץ במאות ה-14, 18-19¹. אחדות מעבודות אלה פורסמו בידי המוסדות לחקר הארץ שייסד המסדר החל מסוף המאה ה-19. רמתם הגבוהה של ספרי המסע הפרנציסקנים קשורה, בין השאר, לשהותם הממושכת של כותביהם בארץ-ישראל. בעוד שעולי הרגל מן

השורה כתבו את ספרם לאחר שהות של כמה שבועות בלבד, הרי הנזירים הפרנציסקנים נשלחו ארצה לתקופה של שלוש שנים ויותר. ביניהם היו נזירים כגון אוג'ין רוג'ה שעשו בה גם חמש שנים, או קוורסמיו שנשאר בה עשר שנים, או אלזער הורן ששהה בארץ עשרים שנה ויותר. אחרים שרתו בארץ פעמיים, כגון פיאטרו ורניארו או מורונה. פרנצ'סקו סוריאנו אף שרת בארץ שלוש פעמים. כן עמדו לרשותם הארכיונים העשירים של מסדרם בירושלים וברומא, וה"מסורת שבעל פה" של רבים מחבריהם הנזירים האחרים, ששרתו בארץ לפנייהם ואחריהם. אין תימה שרבים מספרי המסע המעניינים והחשובים ביותר נכתבו בידי הפרנציסקנים. הם גם השפיעו על רוב ספרות הנוסעים שנכתבה בידי אחרים, לפחות עד למאה ה-18, וזאת, מאחר שנוסעים אלה הודרכו בסיוריהם בירושלים בידי פרנציסקנים, התאכסנו במנזריהם, הושפעו מגישתם ונעזרו בעבודות יסוד, כגון אלה של קוורסמיו ורוג'ה, בעת שניגשו להכנת כתב היד.

תחילה התגוררו הפרנציסקנים במנזרם בהר ציון, שנרכש בשנים 1335-1337 וכלל גם את "קבר דוד" המסורתי. אך הם נושלו משם בהדרגה במאות ה-15-16, תחילה בשל המאבק עם היהודים והמוסלמים על אותם אתרים, ולבסוף, לאחר שבנייניהם נותרו מחוץ לקו חומות העיר של סולימאן, שהוקמו במחצית הראשונה של המאה ה-16. השלטונות התורכיים ראו בכך סיכון בטחוני והחרימו את בנייניהם. אך הם הורשו לרכוש מנזר חלופי בתוך החומות, בפינה הצפונית-מערבית של העיר, במקום שבו נמצא מרכזם עד היום. מאז הורחב המנזר מספר פעמים ונוספו לו מבנים שונים ואכסניה גדולה.

לפרנציסקנים חזקה ברבים מהמקומות הקדושים בירושלים ומחוצה לה. ברשותם מנזרים בבית לחם ובעין כרם, ברמלה, ביפו, בעכו ובנצרת. בתקופה שבה לא היו בתי מלון בנמצא, שימשו מנזריהם כאכסניות למרבית עולי הרגל האירופאים שהגיעו לארץ.

מעמדם של הפרנציסקנים התערער רק במחצית המאה ה-19, כאשר נוסעים פרוטסטנטים כבר לא הזדהו עם עמדתם וקו ההסברה שנקטו. מסיונרים פרוטסטנטים החלו להתיישב בירושלים ולהתחרות בפרנציסקנים בציד נפשות במחנה היהודי והנוצרי המקומי. כשמונה פטריארך קתולי לירושלים, שהיה ממונה גם עליהם, והמוני עולי הרגל החלו להתאכסן בבתי המלון החדשים שקמו בעיר, במקום באכסניותיהם, ולתור את הארץ בעזרת מדריכים מקומיים ובעזרת ספרי הדרכה, ממילא השרותים המודרניים יחסית שהציעו הפרנציסקנים במשך מאות בשנים איבדו מחשיבותם.

נסקור בזאת כמה מהנוסעים הפרנציסקנים הבולטים, שהטביעו את חותמם על ספרות עולי הרגל לארץ-ישראל.

האיטלקי ניקולו מפוגיבונסי (1347-1349)

הנזיר ניקולו מפוגיבונסי (Niccolo da Poggibonsi) היה יליד מחוז טוסקנה שבאיטליה התיכונה. ספר המסע שלו הוא הראשון שפורסם בשפה האיטלקית. תאוריו קצרים ומעניינים:

"לכל הבתים בירושלים יש כיפות, הבנויות ללא קורות עץ. באופן דומה בנויים חצרות העיר ורחובותיה, ועל כן הם אינם הופכים לבוציים לאחר גשם, ואינם גורמים לאי נוחות לעוברים בהם. יש רחובות מקורים אחדים, במקום שמוכרים מצרכי מזון ובאחרים מוכרים בדים".
הכוונה כמובן לשוקי העיר.

חשיבות רבה במיוחד נודעת לעדותו, כי בית הקברות היהודי השתרע בזמנו במדרון שלמרגלות הר הבית. ואמנם, גם ממקורות יהודיים מסתבר, כי בית הקברות עבר מכאן לצידו השני של העמק (כלומר, להר הזיתים), רק בשלהי התקופה הממלוכית.²
על יריחו מעיד פוגיבונסי כי העיר העתיקה הרוסה אמנם, אך יש בה אכסניה המשמשת את עולי הרגל. הוא מתלונן כי אין מעמידים לרשותם מיטות או מזון. מיריחו יצאה קבוצתו לירדן, ושניים מחבריו שהתרחצו בנהר נסחפו בזרם החזק, ורק הודות לזריזותו של פוגיבונסי, שהושיט לעברם מוט ארוך, ניצלו חייהם.
נזיר זה לא הסתפק בביקורו בארץ והגיע גם להר סיני, למצרים, לדמשק ואף לארם נהריים. לאחר שובו לאיטליה הוא חיבר את ספרו.³

הוא רצה מאד כי שמו ייזכר בקשר לעבודתו זו, ולכן הוא אומר בפרק ה-13 בספרו:
"כדי שאף אחד אחר לא יטול לעצמו את האשראי למאמץ הגופני הרב והעבודה שהשקעתי בספר זה, וכדי שאיש לא יתבע ספר זה כפרי עמלו, פרט לי עצמי, הנזיר ניקולו, לכן ניתן למצוא את שמי ושמו של אבי... ומקום מוצאי, באות הראשונה של הפרקים החל מפרק זה".
ואמנם, הוא ערך את הפרקים האלה בהתאם לכך. אך תקוותו לא התממשה: ספרו של פוגיבונסי זכה אמנם להצלחה רבה מעבר לכל מה ששיער, אך שמו הושמט ברבות הימים. כמאה וחמישים שנה לאחר מותו, הפכו עורכים אלמונים את תאורו למדריך לעולי רגל למקומות הקדושים בארץ-ישראל, בשם "המסע מוונציה לירושלים הקדושה".⁴ המדריך היה לרב מכר חסר תקדים בין כל מדריכי התיירים של כל הארצות ובכל הזמנים. הוא הודפס, ללא שינוי כמעט, ב-64 מהדורות, במשך 300 שנה, ממהדורתו הראשונה שראתה אור בשנת 1500 ועד למהדורה האחרונה שהופיעה בשנת 1800, כלומר, 450 שנה לאחר שפוגיבונסי השלים את מסעו! שחוק הגורל הוא, ששמו לא הוזכר כלל בקשר לעבודה זו, שנקראה לרוב על שמו של נוסע אחר, נואה ביאנקו, שלא היה לו כל קשר לנושא. רק במאה הנוכחית עמדו החוקרים הפרנציסקנים על שמו של המחבר המקורי ותקנו את המעוות.⁵

הוונציאני פרנצ'סקו סוריאנו

(1473?, 1481-1483, 1493-1496, 1510-1515)

פרנצ'סקו סוריאנו (Francesco Suriano) נולד בשנת 1450 למשפחת סוחרים ונציאנית אמידה. הוא ביקר כמה וכמה פעמים בלבנט כסוחר ולמד יוונית וערבית. ב-1475 התקבל למסדר הפרנציסקני, ולאור נסיונו במזרח נשלח בראשית שנות השמונים של המאה ה-15

לתקופת שרות שגרתית במנזרי ארץ-ישראל ולבנון. עם שובו לאיטליה נפגש עם אחותו, שהיתה נזירה אף היא, וכדי לענות על שאלותיה הרבות על אתרי ארץ הקודש, חיבר את ספרו.⁶ ואמנם, צורת הספר היא של דו שיח. ספרו יצא אמנם לאור כשהמחבר היה עדיין בחיים (ב-1524), אך הוא לא זכה להצלחה מיוחדת. לעומת זאת המהדורות החדשות, שראו אור החל מסוף המאה ה-19, עוררו עניין רב בקרב החוקרים.

בניגוד לנוסעים אחרים, קשריו עם ארץ-ישראל לא נסתיימו עם כתיבת הספר. בשנת 1493 הוא שוב נשלח לירושלים והפעם כ"גארדיאן של הר ציון", כלומר כראש המסדר הפרנציסקני בארץ. בתפקידו זה היה עליו לטפל, בין השאר, גם בעולי הרגל שהגיעו לחופי הארץ. אחד מהם, פיאטרו קאסולה (Pietro Casola), הותיר תאור סרקסטי של פרנציסקו סוריאנו, על הדרשה שנשא בלטינית משובשת לפני עולי הרגל. לעומת זאת הוא שיבח את שליטתו בשפה הערבית.

בתקופתו של סוריאנו החלו הפרנציסקנים בהענקת התואר "אביר הקבר הקדוש", מנהג שנועד להגביר את השפעתם ובעיקר לשמש מקור הכנסה נוסף למסדרם בירושלים. עם תום תקופת כהונתו ב-1496, נשאר כנראה סוריאנו במזרח, וביקר במצרים ובמקומות אחרים. ב-1510 שהה שוב בארץ-ישראל ונאסר יחד עם יתר הנזירים שבהר ציון בידי אחרוני הממלוכים, ונכלא למשך שנתיים בכלא המצרי. כל רכושם של הפרנציסקנים בירושלים נשדד, ומנזרם כמעט שנהרס כליל. לאחר שחרורו מונה סוריאנו בפעם השניה לראש הפרנציסקנים בירושלים, והקדיש את עתותיו לשיקום ההריסות ולחידוש המנזר. לעתים רחוקות ביותר מונה אותו נזיר פעמיים לתפקיד ה"גארדיאן", וזאת, רק כשהיה הכרח באדם בעל שיעור קומה ומנוסה במיוחד, שידע להלך היטב עם השליטים המקומיים. סוריאנו מילא אמנם בהצלחה תפקיד זה בשנים 1512-1514, ובין השאר עלה בידו לרכוש בתים נוספים בסביבות המנזר.

בתפקידו האחרון במזרח שימש שליח האפיפיור לכנסיה המארונית בשנים 1514-1515. כנסיה זו, שמרכזו בהר הלבנון, שמרה עדיין מאז מסעי הצלב על קשר עם האפיפיור ברומא. עם שובו לאיטליה, שימש סוריאנו, על אף גילו המתקדם, ראש מנזר בחבל אומבריה (1528-1529).⁷

בוניפציו סטפני מן העיר רגוזה (1551-1560, 1563-1565)

בוניפציו מרגוזה (Bonifacio Stephani da Ragusa) שימש כראש המנזר הפרנציסקני בארץ בתקופה סוערת ורבת ארועים, בעת שהפרנציסקנים איבדו סופית את מנזרם בהר ציון (את מאחזם בקבר דוד איבדו עוד קודם לכן). בוניפציו עמד בראש המסדר בעת המעבר לעיר העתיקה שהוקפה זה לא מכבר בחומות, והאחוזתם המחודשת בחלקה הצפוני-מערבי. הוא זה שהשיג רבות מזכויות הפרנציסקנים באתרי הקודש בארץ, ובמיוחד בכנסיית הקבר ובכנסיית המולד, לא במעט בסיוע השפעתה הגוברת של צרפת הקתולית בחצר הסולטאן. סייעה בכך גם התערעורת מעמדה וירידתה של העדה הגיאורגית מנכסיה, בעת שנאלצה למכור את רכושה ולהעביר את מנזרה וזכויותיה בכנסיית הקבר לפרנציסקנים. בזמנו של בוניפציו ובהשתדלותו אף תוקנה כנסיית הקבר באופן יסודי. הפעולות הללו, שנעשו בהצלחה רבה, מצביעות על אישיותו הסמכותית ועל יכולתו

הדיפלומטית, שעמדו לו גם במאבקו נגד תכניותיהם של דון יוסף נשיא ודונה גראציה מנדס בטבריה. לדעתו הם איימו על זכויות הקתולים בטבריה. בוניפציו קשר קשרים עם פחה דמשק נגד הרחבת הזכויות שניתנו לדונה גראציה מעבר לגביית מיסים והקמת חומת טבריה. נראה שאמנם הצליח לזכות באישורו של הסולטאן סולימאן המפואר (1520-1566) עצמו, ובלם את יוזמת משפחת מנדס.^{7א}

לצד הפעילות המדינית הענפה וחסרת התקדים שפיתח בוניפציו בתקופות כהונתו בירושלים, ספרו על ארץ-ישראל מאכזב. מסתבר שאיש העת והמעש לא צלח כאיש עט.⁸

הפורטוגזי פאנטליאו דה אבירו (1563-1565)

פאנטליאו דה אבירו (Pantaleao de Aveiro) הגיע ארצה עם בוניפציו לתקופת שרותו השניה.⁹ אף שמשקלו בהיררכיה הפרנציסקנית לא היה רב, הוא הצליח היכן שבוניפציו נכשל: כתיבת ספר מעולה על ארץ-ישראל. ספרו נחשב לאחד החשובים מסוגו בפורטוגזית, ונדפס פעמים רבות. העניין המיוחד בו מבחינתנו, נובע מהיותו המקור החשוב ביותר בספרות הנוסעים של המאה ה-16, להכרת הקהילות היהודיות בירושלים, שכם, טבריה וצפת. בכל מקום קיים קשרים הדוקים עם היהודים, שהגיעו מפורטוגל ומספרד. הוא העלה על הכתב את המידע רב הערך שדלה מהם, וזאת בתקופת הפריחה של הישוב היהודי בארץ, ובעיקר של האלמנט הספרדי-פורטוגזי.

בירושלים הוא התווכח עם יהודי הבקיא בתיאולוגיה נוצרית והרוחות התלהטו וכמעט שהגיעו לחילופי מהלומות. פעם אחרת קשר שיחה עם יהודיה דוברת ספרדית, שניסתה לשכנעו להתגייר. הוא גרם לה להזיל דמעות, משהבהיר לה עד כמה מצבה החומרי היה טוב לו התנצרה ונשארה בספרד.

בזמן שהייתו בירושלים ערכו יהודי העיר נסיון להתיישב בנבי סמואל. תאורו מזכיר במקצת תאור של ביל"ויים היוצאים להתנחל בגדרה:

"שעה שעמדנו לעזוב אזור זה, יהודים רבים, ובמיוחד פורטוגזים וקסטיליאנים, ניהלו במרץ משא ומתן על התיישבות במקום, אך לא ברור עד כמה הם היו נחושים בהחלטתם".

מאחר שאין אנו שומעים יותר על התיישבות זו, נראה, שבניגוד לאנשי העליה הראשונה, מתיישבי המאה ה-16 לא היו כנראה די נחושים בהחלטתם.

בדברו על טבריה מספר פאנטליאו על תכניותיה של דונה גראציה:

"היא קנתה את העיר טבריה מהתורכי הגדול בכסף רב ובתשלום מס קבוע של אלף קרוזידוס לשנה. בקיץ הבא היא תבוא מקושטא עם כל בני משפחתה לגור בטבריה, ועמה כל היהודים שירצו ללכת בעקבותיה. חדשות אלו גרמו לשמחה רבה בקרב כל יהודי הארץ, שהאמינו, כי התיישבותם שם מסמלת את בוא המשיח".

אך כידוע, תקוותיהם נתבדו.

בין יהודי צפת הוא פגש את חברו לספסל הלימודים והתארח אצלו:

"הוא נהג עמי ברוב אדיבות ונימוס. באותו לילה באו יהודים רבים לבקרנו. אחדים מהם החלו מיד לריב ולהתווכח בענייני דת כפי שהם נוהגים תמיד... דחיתי אותם בטענה שאני זקוק למנוחה, וביקשתי להימנע ממריבות ומהתנצחויות בטלות... הם הרבו לשבחני ואמרו שאיני יכול להתכחש למוצאי הפורטוגזי, בזה שאני מדבר כה גלויות, וכי לא השיבו לי משום

שביקשו לשרתני ולא להטרידני. באותו לילה באו לבקרני גם כמה יהודיות ממוצא פורטוגזי. הן באו לקראתי כשדמעות בעיניהן, מתלוננות על שחטאיהן גרמו להן לעזוב את פורטוגל, לא אל הארץ המובטחת, כפי שסברו, אלא לארץ היאוש, כפי שהיו עדות לכך במו עיניהן וכפי שהתנסו במצוקתן".

מתאורים אלה ניתן לעמוד על כך שחבלי הקליטה במאה ה-16 לא היו קלים יותר מאלה של עולי המאה ה-20.¹⁰

הצרפתי ז'אן בוש וחדירתו להר הבית (1611, 1612)

בספרו בעל השם המקורי ורב העניין "זר הפרחים הקדוש", מתאר ז'אן בוש (Jean Boucher) את תקופת כהונתו בארץ בכשרון רב. אין תימה שקטעים מספרו הועתקו לא אחת בידי נוסעים מאוחרים. נביא להלן שתי פרשיות מספרו.

תחילה הוא מספר על הפלגתו לאורך חופי הארץ, מדרום לצפון. סמוך לכרמל הבחינו בספינותיהם של שודדי ים מוסלמים מצפון אפריקה, שמפקדם היה ברברוסה ("בעל הזקן האדמוני") האגדי, נוצרי שהתאסלם. לדברי בוש – "הוא לא מחל לא לתורכים, לא ליהודים ולא לנוצרים, ולאחר שלכדם היה הורגם ומשליך את גופותיהם לים". לא ברור כיצד ניתן היה לזהותו מרחוק, אך בהלה גדולה אחזה באנשי הספינה, והם נמלטו כל עוד רוחם בם לנמל חיפה. "עזבנו את האניה לגורלה, הסתתרנו במנהרות ובין החורבות העתיקות של העיר, המשמשות כיום משכן לכלבים, לעורבים, לנחשים וללטאות". הם חששו לצאת משם פן יפלו בידי שודדים ביבשה לאחר שנחלצו משודדי הים. במשך עשרים וארבע שעות הם נותרו במחבואם, "כשצפינו חליפות מעל חורבה גבוהה במיוחד לעבר היבשה והים". למחרת יצאו ממחבואם, ושעה שהספנים טיפלו ללא הצלחה באנייתם, בוש וחבריו התעניינו בהר הכרמל ובצמחייתו. בשל רוח נגדית התעכבו יום נוסף ב"נמל הרוס זה" ואחר כך הפליגו לעכו.

בירושלים הוא נחלץ ממצב מביך לא פחות. הכניסה להר הבית לנוצרים וליהודים נאסרה כידוע באיסור חמור, ולא מוסלמי שנתפס, הומת. ואמנם, בשנת 1516 נתפס בחצר הר הבית נוצרי מארונ, שהתחפש לערבי, וכדי להציל את נפשו נאלץ להתאסלם. ב-1539 חדר בישוף יווני להר הבית, מלווה במוסלמים אחדים, אך אלה בגדו בו והוא הוצא להורג. ב-1557 הרג הקאדי של ירושלים במו ידיו נזיר סיציליאני שנתפס בתחום המקודש. בסוף המאה ה-16 הוצאה להורג גם ספרדיה נוצריה שנכנסה לתחום הר הבית, וב-1599 נשרף למוות נזיר ספרדי בשל אותה עבירה.¹¹

בושה היה אחד הנוצרים הראשונים שהצליחו להערים על השומרים, לחדור להר הבית ולצאת משם בשלום. בשנת 1612 חלה המופתי של ירושלים, שהתגורר בשטח הר הבית. מאחר ששני הרופאים היחידים בעיר (האחד מהם היה היהודי, רבי יצחק), נעדרו באותו זמן מירושלים, נתבקש רופא המנזר הפרנציסקני, ז'אן מברגמו, לחוש ולטפל במופתי. בוש ניצל את ההזדמנות ונתלווה אליו כעוזרו. הפרנציסקנים התנו זאת בכך שלא יאונה להם כל רע.

"יצאנו מן המנזר, הרופא, שני מתורגמנים, ראש הדרווישים הכפוף למופתי, שניים ממשרתינו ושני חיילים יאניצ'רים. עברנו ברחובות והייתי נתון חליפות לרגשות שמחה ופחד. שמחה –

על שאוכל לראות נסתרות, ופחד מחשש לפורענות כלשהי... נכנסנו להר הבית דרך שער יפה ורחב, המוגבה מעל לרחוב, ובנוי מאבני שיש לבנות ואפורות. ביקשתי מאחד המתורגמנים להאט את צעדיו, כדי לתת בידי שהות להתבונן סביבי. נכנסנו לתחום המקדש כשישים צעדים והגענו לדירתו של המופתי, שהיתה מפוארת ביותר, מצפון למקדש (כלומר, מצפון לכיפת הסלע)."

הרופא החל לטפל בחולה ובושה ניצל את ההזדמנות כדי להשקיף על אזור החראם מבעד לחלון הדירה. אחר כך הוביל אותו אחד הדרווישים לאכסדרה קטנה ובמשך מחצית השעה ניתן לו להשקיף על כל אזור הר הבית, אך את כיפת הסלע ראה לצערו רק מבחוץ, והוא משתדל לתארה כמיטב יכולתו.

לאחר שהטיפול בחולה הסתיים חזרה הקבוצה מבית המופתי:

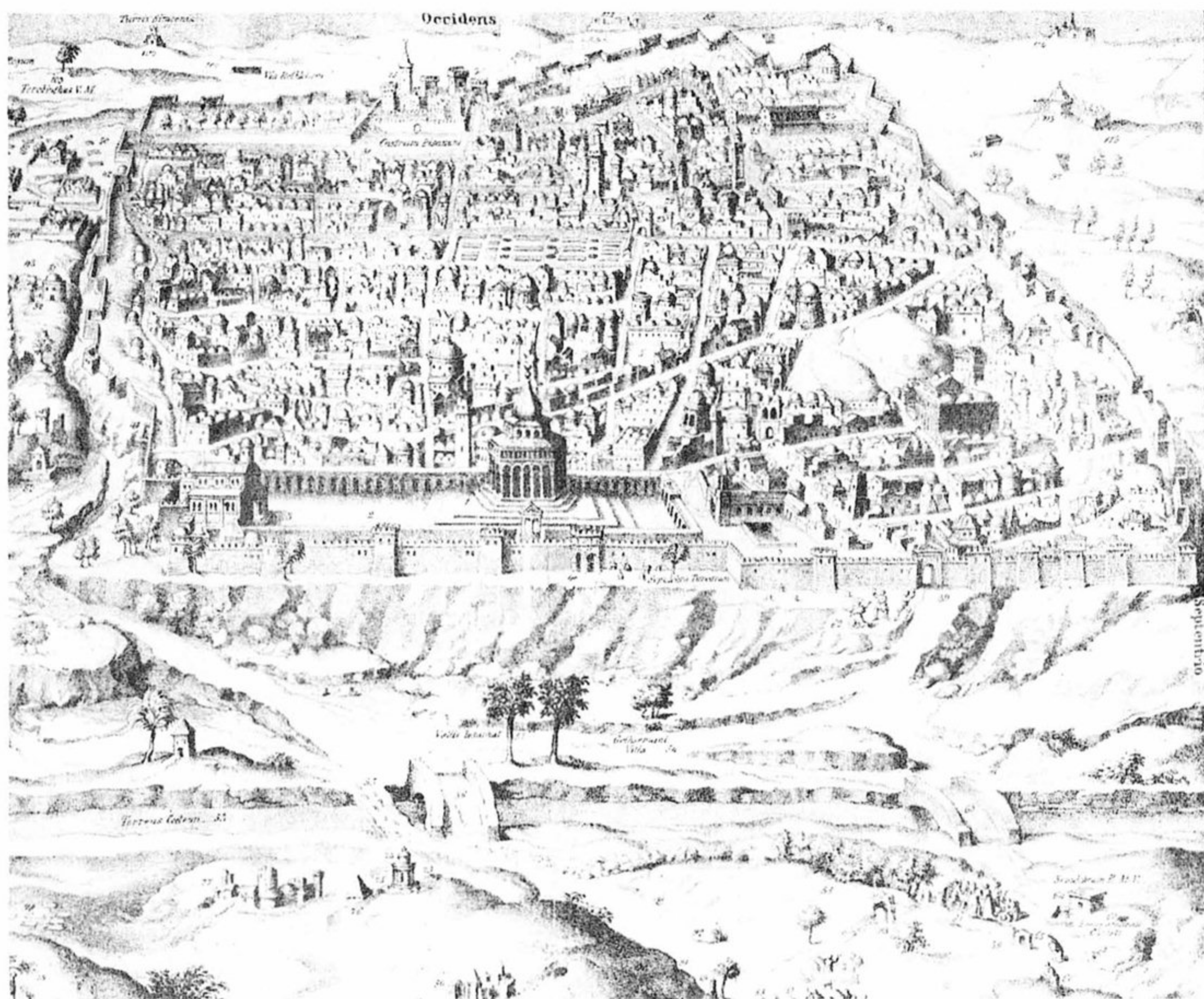
"כשיצאנו משם, יותר משלושים כושים או תורכים הבחינו בכניסתנו. הם התקבצו ליד השער ואיימו עלינו בחריקת שיניים, בעוויות מפחידות ובפנים זועפות. עיניהם נתמלאו דם ואש. הם הצביעו לעברנו בחוד פגיונותיהם ואיימו עלינו במלים מפחידות ובאיומי מוות. זאת, אף שהיאניצ'רים והדרווישים ליוונו. הם כינו אותנו כלבים, חזירים, כופרים ורשעים, על שחיללנו מקום קדוש זה."

הקבוצה יצאה בשלום בעזרת ליווי ושבה למנזר.¹²

החוקר פרנצ'סקו קווארסמיו (1616-1626)

הנזיר האיטלקי פרנצ'סקו קווארסמיו (1650-1583, Francesco Quaresmio) מן העיר לודי שליד מילנו, שהה עשר שנים תמימות בארץ-ישראל. ספרו רב החשיבות כולל כ-2,000 עמודי פוליו גדולי מידות, בשני טורים צפופים, ובהם פרטים רבים שאין למצואם בשום מקור אחר. עם זאת, פרטנות היתר היא לעתים גם נקודת התורפה של הספר, שאינו קריא כמעט לאדם המשכיל ולמתעניין מן השורה, אלא לחוקרים בלבד. כך, למשל, דרך היסורים מתוארת בשישים עמודים גדולים (השווים בערך ל-150 עמ' בספר רגיל). יותר מחמישים עמודים מוקדשים לכנסיית המולד שבבית לחם, ומאתיים וחמישים עמודים לכנסיית הקבר שבירושלים (ובהם יותר מאשר 200,000 מלים, כלומר כפליים כמעט מהספר הנוכחי!). לחוקר ולאיש המקצוע, הזקוק לתאור הפרטני על האתרים, קווארסמיו הוא מקור ראשון במעלה, המצוטט לעתים קרובות.

על אף היקפו הרב של הספר, התייחסותו לישוב היהודי שולית, למעט תאורים קצרים על יהודי חברון, טבריה, צפת ורמלה. לעומת זאת הוא מרחיב את הדיבור על הסכסוך שנתגלע בין הפרנציסקנים ליהודי ירושלים, בגין זכותם של הנזירים לערוך תהלוכה דתית ביום א' של פסחא. כבר בסוף המאה ה-16 נמסר במקורות פרנציסקניים על תגרות בין יהודי ירושלים לנזירים, על הזכות לקיום התהלוכות בדרך היסורים. נטען שם, כי העניין נסתיים בהוצאתם להורג של ארבעים יהודים, בידי השלטונות התורכיים, וכי קיום התהלוכה הקתולית נאסר. אך בראשית המאה ה-17 נתחדשו התהלוכות, לאחר שנדמה היה למושל העיר כי הפרנציסקנים עזרו לו בתפילתם בשנת בצורת. התהלוכה עברה עתה בתוואי בית פאגי שבמדרון המזרחי של הר הזיתים, ועד לכנסיית הקבר. קווארסמיו גורס, שהיהודים שיחדו את המושל והוא ביטל את האישור שנתן לנזירים. לא ברור כיום מה היה הרקע לסכסוך זה ומה מידת האמת בעדות זו. יש אולי לראות בהתערבות היהודים

ירושלים מהר הזיתים לפי קווארסמיו (1618)

אמצעי לחץ על הפרנציסקנים כדי שיוותרו להם על אדמות במדרון הר הזיתים, שם היו בחזקתם אתרים אחדים שהפריעו להתפשטות בית הקברות היהודי צפונה. אם אמנם כך הדבר, הרי שנסיונם נכשל: התהלכות הפרנציסקניות נאסרו אמנם, אך גם נסיונות היהודים להשתלט על האתרים שברשות הקתולים על מדרון הר הזיתים לא עלו יפה, לפחות בחלקם, וסכסוכי הבעלות על האזור נמשכו במשך כל המאה ה-17.

נושא אחר שאודותיו מוסר קווארסמיו מידע מעניין, הוא הנסיונות הראשונים של אירופאים לעבור בנקבת השילוח. לדבריו הנסיון המוצלח הראשון נעשה בידי נזיר בשם יוליוס עוד לפני שנת 1620. אחריו ניסה את מזלו ידידו של קווארסמיו, הנזיר וינהאון. הוא נכנס בצד העליון, במעיין הגיחון, זחל על ברכיו וידיו ולפעמים אף נאלץ להשתטח מלוא קומתו, כדי להמשיך בדרכו. אך לפתע כבה נרו ולא היה באפשרותו להדליקו מחדש והיה עליו לזחול חזרה. למחרת ניסה להיכנס לנקבה מהצד הנגדי, מבריכת השילוח, אך שוב נכשל במשימתו.¹³

הצרפתי אוג'ין רוג'ה (1630-1635)

אוג'ין רוג'ה (Eugène Roger) היה נזיר צרפתי מאזור פאריס שהתמחה ברפואה וברוקחות. התמחות זו סייעה לו רבות בזמן שהותו בארץ, והוא שימש כרופאו של שליט לבנון, פאח'ר א-דין השני, באחרית שלטונו.

ספרו של רוג'ה הוא אחד מספרי המסע החשובים ביותר על ארץ-ישראל עד למאה ה-19. המידע שהוא מוסר על רשמי ביקורו בירושלים מושפע לא אחת מהפרנציסקנים, בעיקר בנושא יהודי העיר. אך בגליל הוא משתחרר מהשפעות אלה וידיעותיו הופכות למהימנות יותר, ומסתמכות כנראה בחלקן על מידע שהגיע לידיו מחצרו של פאח'ר א-דין. כך יש לקבל את הערתו שמספר יהודי צפת עולה על מספר המוסלמים שבעיר. לעומת זאת יש להסתייג מרוב הנתונים המספריים שהוא מביא לגבי ירושלים.

רוג'ה הוא המקור המעניין והמוסמך ביותר בנושא מלחמות פאח'ר א-דין, ששלט החל מסוף המאה ה-16 בדרום הר הלבנון, ובמאה הבאה הרחיב את תחום שלטונו על כל הגליל. במהלך מלחמות אלה הוא החריב אזור זה וכל התשתית הפיאודלית שלו נהרסה עד ליסוד, ולא חודשה יותר לאחר מכן. כן נפגע הישוב היהודי בצפת ובכפרי הגליל ולא התאושש עוד. לעומת זאת חיזק פאח'ר א-דין את שלטונו על-ידי הקמת כפרים דרוזיים באזור, ובמיוחד על רכס הכרמל, שמהם השתמרו רק שניים: דלית אל כרמל ועוספיה.

בשלב מסוים נאלץ פאח'ר א-דין לברוח מתחום שלטונו מאימת השלטון התורכי. הוא עשה שנים אחדות בגלות, בחצרו של דוכס טוסקנה. אחר כך שב ללבנון וכבש מחדש גם את הגליל. בשלב האחרון של הקריירה הסוערת שלו הכיר אותו רוג'ה, שנשלח לחצרו בשל חשיבותו הרבה של פאח'ר א-דין לעניין הפרנציסקני. בעזרתו השיגו הפרנציסקנים דריסת רגל בעכו ובנצרת והקימו שם את מנזריהם הראשונים.

כדי להגביל את כוחו של פאח'ר א-דין, ביקש השלטון התורכי המרכזי להקיף אותו באויבים ובמתחרים. בארץ-ישראל שימשו למטרה זו האמירים לבית טורבאי, ששלטו בעמק יזרעאל, והפחה של שכם וירושלים ובהם אבן פרוח, שהתפרסם באכזריותו כלפי יהודים ונוצרים כאחד. אויבים אחרים קמו לפאח'ר א-דין בהר

השליט הדרוזי פאח'ר א-דין

הלבנון עצמו. הוא היה מסוכסך גם עם הפחה של דמשק – נציג השלטון התורכי הבכיר באזור. הממשל ניסה למנוע כל אפשרות להגשת עזרה לפאח'ר א־דין מן המערב, על־ידי השתלטות על נמלי לבנון. ומכאן נסיונו של השליט הדרוזי להתבסס בעיקר על נמל עכו, שאותו החל לקומם מהריסותיו, זכר מהכיבוש הממלוכי בשנת 1291.

רוג'ה מתאר את סיבוב הקרבות האחרון שהחל בהשראת השער העליון בשנת 1631, בפעולותיהם המתואמות של פחוות דמשק, טריפולי, חלב ומצרים, ומושלי עזה וצפת, וכן בידי אבן פרוח' והאמירים לבית טורבאי. הכוחות העות'מאניים התגברו תחילה על עלי, בנו של פאח'ר א־דין, שנפל בקרב. בו בזמן יצא גם צי תורכי גדול כדי לחדש את ניתוקו של פאח'ר מצד הים. רוג'ה מספר בפירוט רב כיצד פאח'ר א־דין עצמו התגונן במרץ רב, אך נהדף ממעוזיו בזה אחר זה. בניו נפלו בקרב, נתיניו התקוממו נגדו ובשנת 1634 נפל השליט עצמו בידי אויביו והוצא להורג בקושטא (ב־1635). מפלתו גרמה לכך שגם רוג'ה נאלץ לעזוב את המזרח, אולי מאחר שקשריו עם הנסיך היו הדוקים מדי וידועים לכולם.¹⁴

הכרוניסטן פיאטרו ורניארו ממונטפילו (1631-1637, 1642-1645)

פיאטרו ורניארו (Pietro Verniero di Montepeloso, 1580/90-1660) היה נזיר יליד דרום איטליה. הוא נשלח על־ידי המסדר הפרנציסקני לירושלים ושהה בה שש שנים במקום התקופה הרגילה של שלוש שנים, וזאת, מאחר ששלח ידו בארגונו ורישומו של החומר העשיר המצוי בארכיוני המסדר. מתוך חומר זה הוא רשם כרוניקה מסודרת של פעולות הנזירים בארץ, החל מראשיתם ועד לזמנו, שהעסיקה אותו בשנים 1634-1636. במנזר הפרנציסקני בירושלים נשתמר עותק אחד של עבודה זו, ושני נוסחים נוספים נשתמרו במנזרים באיטליה. כתביו נוצלו בידי פרנציסקנים אחרים – כגון קלהרורה, בן למשפחת אנוסים – לחיבור כרוניקות משלהם על תולדות מסדרם, ואחדות מאלה אף יצאו לאור. לעומת זאת נשאר כתב ידו של ורניארו גנוז במשך שלוש־מאות שנה, ויצא לאור רק במאה הנוכחית בידי ההיסטוריון הפרנציסקני ג'ירולמו גולובוביץ (Girolamo Golubovich). שלושת הכרכים הראשונים מביאים את הנוסח שלפי כתבי היד שבאיטליה, ובשני כרכים נוספים ישנן השלמות מכתב היד שבירושלים.

כרוניקה זו היא עבודת היסוד החשובה ביותר לתולדות המסדר הפרנציסקני בארץ. יש בה חומר עשיר ורב חשיבות המתעד את תולדות המשטר העות'מאני בירושלים. כן מצוי בה מידע חשוב על יהודי ירושלים, על צורת בחירת ראשי הקהילה, המיסים המשולמים על־ידה, וה"חלוקה", על השפות שרווחו בקרב היהודים, על ארצות המוצא שלהם, על בתי הכנסת ומנהגי קבורה, ומנהגים אחרים, ועל הנסיון לגרשם מירושלים בשנת 1636.¹⁵ לאחר שוורניארו חזר לאיטליה, המשיך בניהול הכרוניקה בירושלים נזיר פרנציסקני אחר, פרנציסקו סרינו (Francesco Serino). גם כרכי הכרוניקה שלו יצאו לאור רק במאה שלנו, ובהם מצוי, בין היתר, חומר עשיר במיוחד על יהודים. רובו עוסק בצאצא האנוסים, בנימין אבנדנה, ששימש מתורגמן בעכו, איבד את כל הונו (וכמעט אף את חייו) במהלך נסיונותיו לעזור לפרנציסקנים לחדש את מנזרם בנצרת, ועשה לאחר מכן נסיונות רבים לקבל כסף זה חזרה, בין היתר על־ידי העמדת פנים שהוא מתנצר. הדבר עורר ספקות אצל הפרנציסקנים, אך לאור עקרונותיהם המסיונריים לא יכלו למנוע את התנצרותו, אף

שהניחו שכל מטרתו היא כספית. הוא לא הצליח לקבל את הכספים שהגיעו לו ובסופו של דבר חזר ליהדות והתיישב בצידון. המשך תולדותיו אינו ידוע, שכן בשנת 1642 נקטעה הכרוניקה הפרנציסקנית ולא חודשה יותר במתכונתה זו.¹⁶

מי גרם להפסקתה? למרבה ההפתעה מסתבר, כי היה זה פיאטרו ורניארו עצמו, שחזר אותה שנה לארץ-ישראל והפעם כ"גרדיאן" הממונה על ענייני הנזירים. לא ברור עד היום מה היו מניעיו להפסיק במו ידיו מפעל גדול זה, שהוא עצמו תרם לעשייתו יותר מכל אחד אחר. כך או כך, הפסקת המפעל גרמה נזק רב, שכן מאותה שנה (1642), ידיעותינו על הנעשה בארץ-ישראל לוקות בחסר.

הבלגי ברנרדין סוריוס (1644-1647)

ברנרדין סוריוס (Bernardin Surius) היה נזיר מבלגיה. ספרו, שראה אור תחילה בפלמית, תורגם אחר כך לצרפתית, וזכה לתפוצה נרחבת בהרבה. בספר חומר רב ומגוון על ערי ארץ-ישראל וכלכלתה, המתוארים בנימה אופטימית.

הוא מזכיר בספרו יהודים בין תושבי יפו, חיפה, צידון, חברון, עזה, רמלה, שכם, עכו, צור, צפת וירושלים. מהם שמשמשים רוכלים, מלווים בריבית, רופאים וחוכרי מכס, והם דוברים ערבית ולדינו. לדבריו היהודים הללו לפרנציסקנים בנצרת, כספים בריבית של 10-30 אחוזים לשנה. הוא מזכיר יהודים המבקרים במערת אליהו שבכרמל ומשלמים מכס במעבר ראש הנקרה. בטבריה הוא פגש בכתריסר משפחות יהודיות ממוצא פורטוגזי. בצפת לדבריו – כל היהודים דוברים ספרדית. אין בחומר העשיר אודות היהודים המובא בספרו כדי להעיד על אהדתו אליהם. ואף שנסתייע ביהודים, הוא מרבה להשתלח בהם. בדומה לפרנציסקנים אחרים, הוא אינו שוכח להדגיש את מעמדם הנחות (אף שמעמד הנוצרים כלפי החוק היה נחות באותה מידה). הוא מזכיר בסיפוק, שאם יהודי נקלע בטעות לאזור כנסיית הקבר, מותר לנוצרים להורגו.

בזמן ההפלגה לארץ-ישראל הם פגשו באניות של אבירי מלטה (שישבו קודם לכן בירושלים ובעכו ונקראו "הוספיטלרים"). עתה הם עסקו בעיקר בשוד ימי. השיירה הביאה עמה למלטה אנייה תורכית גדולה, שאותה לכדו במזרח הים התיכון. באנייה נמצאו אוצרות זהב, כסף ויהלומים, ו...ארבעים יפהפיות, שנועדו להרמון הסולטאן. סוריוס רואה בלכידת האנייה הצלחה גדולה לעניין הנוצרי במלחמתו המתמדת בכופרים. מה עלה בגורל השבויות, אין הוא מפרט. בהמשך הפלגתו נתקלה אנייתו בשודדי ים מאלג'יריה:

"נדהמנו כאשר עם עלות השחר פגשנו בשלוש ספינות תורכיות גדולות, שהפליגו במהירות רבה לעברנו. שערנו בנפשכם את תחושת היאוש שאחזה בנו, כאשר ראינו לנגד עינינו את המוות, או לחילופין את מכירתנו לעבדים. רק האל יוכל להושיענו ממצב זה. רק לפני שלושה ימים עזבו ספינות אלה את אלג'יריה כשעל סיפונן 75 תותחים ו-425 תורכים חמושים, ואילו ברשותנו לא היו אלא 30 איש וארבעה תותחים. הקצינים שלנו היו המומים ממפגש בלתי צפוי זה וניסו לגייס לעזרתם כוחות עליונים, כדי להטות את הרוח לכיוון הרצוי לנו... לפתע החל משב רוח, שהרחיק את אנייתנו מהתורכים, ששטו בעקבותינו במבנה משולש. בעזרת הרוח הגענו לטווח תותחי העיר חאקה, שבחוף סיציליה, וכך ניצלנו".¹⁷

ראש הנזירים הפרנציסקנים, מריאנו מורונה דה מלאו (1642-1644, 1652-1657)

מריאנו מורונה (Mariano Morone de Maleo) היה נזיר איטלקי, שביקר לראשונה בארץ בשנות הארבעים של המאה ה-17, אך ספרו המצוין מבוסס על שהותו בארץ בשנות החמישים, שעה ששימש ממלא מקום לגארדיאן, וראש הממסד הפרנציסקני בארץ. הוא מספר כי את הכספים שהיה עליו למסור לפרנציסקנים בירושלים עם הגיעו ארצה, העביר באמצעות יהודי צפת. זוהי הידיעה היחידה על עסקי הבנקאות הבינלאומיים של היהודים במאה ה-17, לפני חורבן הישוב היהודי בצפת, לאחר כיבוש העיר בידי מולחם, בן אחיו של פאח'ר א-דין ויורשו.

אודות טבריה הוא מספר,¹⁸ כי לאחר התקופה הצלבנית

"העיר נותרה הרוסה. אך בימי היא נבנתה מחדש. מספרים, שיהודים אמידים קיבלו זכויות להקימה מחדש (בימי דונה גראציה) בגודל של שש סטדיות בלבד, שהם כ-3/4 מיל. החומה שרדה עדיין בשלמותה, עם שני שערים נאים הבנויים מאבנים לבנות ושחורות. המערבי שבהם כלוא בחומה, אך השער השני, מדרום, פתוח. בעיר שבתוך החומות אין רואים דבר, למעט הכנסיה הנזכרת, שעליה מופקדים ארבעה שומרים מקומיים, שלעתים קרובות צריכים להמלט על נפשם מהבדווים".

בדרך כלל התייחס מורונה ליהודים בעוינות. הוא היה מסוכסך עם יהודי ירושלים בגין נסיונותיהם להרחיב את בית הקברות היהודי בהר הזיתים. בסיפוק רב הוא מספר כיצד הצליח לחזק את ידו של בעל אדמה מוסלמי שסירב למכור חלקה שהיתה נחוצה ליהודים לצורך זה. הוא מוסר על נסיון היהודים לשחד את הפחה של ירושלים כדי שיסכים להריסת קשת ה"אקה הומו" שבדרך היסורים (לא ידוע על כך דבר ממקורות יהודיים). האם היו לקהילת ירושלים אינטרסים משלה באזור זה? האם הדבר צריך היה לשמש אמצעי לחץ על הפרנציסקנים כדי שיוותרו בעניין החלקות שהיו נחוצות להרחבת בית הקברות היהודי שבהר הזיתים? או שמא אין זו אלא בדו"ת מגמתית, שנועדה להראות שהם המשיכו "לסבול מן היהודים הרשעים", כפי שסבל ישו באותו אזור עצמו, שעה שנשא את הצלב על גבו? לאותה קטגוריה שייכים אולי גם סכסוכיהם עם יהודי העיר על זכות הקתולים לקיים את תהלוכת הפסחא מבית פאגי לירושלים, שעליהם מספר בזמנו גם קווארסמיו. בימיו של מורונה הגיע סכסוך זה, לטענתו, לשיא חדש: בשנת 1653 הוא נסע במיוחד לקושטא בנסיון להשיג את אישור השלטון התורכי לקיום תהלוכה זו – אך נכשל. המאבק ביהודים שימש חזית משנית בלבד לגבי מורונה. עיקר מאמציו כוונו נגד נסיונות היוונים האורתודוקסים לנשל את הפרנציסקנים מזכויותיהם בכנסיות החשובות. היוונים זייפו מסמכים ה"מוכיחים" את זכויותיהם באתרים אלה, ובעזרת שוחד הצליחו להשיג את תמיכת השלטון התורכי בתביעותיהם. הפרנציסקנים לא טמנו ידם בצלחת והשיבו מלחמה שערה באמצעים דומים. בירושלים ובבית לחם אף פרצו קטטות בין שני המחנות. התורכים לא היססו לקבל שוחד משני הצדדים. בדרך כלל היתה במאה ה-17 ידם של היוונים על העליונה והפרנציסקנים איבדו חלק מעמדות הכוח שבהן זכו במאות הקודמות. מורונה פעל רבות גם לביסוס המנזרים הפרנציסקנים בנצרת וביפו. לחידוש המנזר ביפו חשיבות מיוחדת, בסמלו את חידושה של יפו כעיר. יפו שימשה בכל הדורות כמקום מעגן

לאניות עולי הרגל, אך מאז שנכבשה בידי הממלוכים וחרבה עד היסוד, נשאר ממנה רק תל חורבות שבו חנה משמר צבאי קטן בשני המגדלים הצלבניים שנשארו על עומדם. אך במאה ה-17, ובמיוחד בזמנו של מורונה באמצע המאה, שבה יפו וקמה שוב לתחיה. באכסניה הפרנציסקנית שהוקמה ביפו, היה מקום ל-300 עולי רגל. ראוי אולי לזכור, כי למורונה יש חלק בראשית חידוש הישוב במקום, שהיה לימים האזור המטרופוליטאני הגדול ביותר בארץ.

אלקטוס צווינר ונסיון ההתנכלות במנזר הפרנציסקני בירושלים (1651, 1654/5, 1658)

ספרו רב הכמות של אלקטוס צווינר (Electus Zwiner), המסכם את שירותו בירושלים, איננו מצטיין במקוריותו. הוא עשה שימוש נרחב בספרו של קווארסמיו ובכרוניקה של ורניארו. עם זאת, הוא מביא פרשה רבת עניין הנזכרת רק בחיבורו, בדבר התנכלות מושל העיר למנזר הפרנציסקני:

“התורכים מבקשים לגרשנו ממנזרנו בשל קנאתם בנוצרים. הם הודיעו לסולטאן התורכי שהמנזר הפרנציסקני נמצא במקום הגבוה ביותר, שאף מתנשא מעל לארמון או המצודה (מגדל דוד), וזאת, כדי שיורה להרוס את המבנים הללו, שהם גבוהים מדי”.

ברם, הדבר לא הועיל ולכן ניסו דרך אחרת:

“כאשר נתגלתה גופה מתה של אדם שנרצח בידי הבדווים או בידי השלטון עצמו, הם השליכוה לגינתנו. אחר כך התייצבו במנזר וטענו שאנחנו הרוצחים. הם דרשו כופר בסך 2,000 או 3,000 טאלרים. למשפט צדק ולעדויות אין כל סיכוי אצלם.

בשנת 1652 גייס (המושל) 6,000 פלאחים והבטיח להם מתנות, אם יתנפלו על השיירה הנוצרית בשובה מן הירדן, ויהרגו את הקאדי, אותנו, הנזירים המסכנים, ואת הסוחרים החשובים בעיר. 6,000 הפלאחים התגודדו בחשאי באורות שלמה והתכוונו לסקול את הקאדי... אך הוא הוזהר בעוד מועד בידי מקורביו, והתבצר בארמונו, במקום שלא יכלו לפגוע בו. הם הפנו, על כן, את זעמם למנזר שלנו, כשהם שואגים כאריות ומתכוונים לשדוד את הרכוש, להרוס את המבנה ולרצוח את כולנו נפש...”

אך בעזרת האל ניצלנו, הודות לשלושה גורמים: ראשית, היוונים, הארמנים ושאר הנוצרים בעיר (שהם בדרך כלל אויבינו) התקוממו נגדם, וידו בהם אבנים ללא פחד, כדי להגן עלינו... שנית, למזלנו איש מבין הפלאחים לא נפגע מידוי האבנים באופן רציני. שאלמלא כן היינו אנחנו, הקתולים, נתונים בסכנה רבה מצד השלטון...

שלישית, נדמה היה למתפרעים כי מופיעים במנזר כמה מאות אנשים עם עיניים יוקדות ובידיהם חרבות נוצצות ולכן נבהלו וברחו...

לאחר שהמהומות נמשכו שמונה ימים רצופים, ישועתנו הגיעה בדמות ידידנו הוותיק, מושל עזה, שנתמנה עתה גם למושל ירושלים...¹⁹

הקרדינל לורנצו קוזה (1710-1715)

אלפי הנזירים הפרנציסקנים ששרתו בארץ-ישראל, כולל בעלי התפקידים החשובים ביניהם, שבו בתום כהונתם לשמש כנזירים מן השורה באחד ממנזרי המסדר באירופה. לורנצו קוזה (Lorenzo Cozza, 1654-1729) היה יוצא דופן. כבר בזמן כהונתו בארץ הוא בלט

בכושרו הארגוני והדיפלומטי. מיומנו של קוזה (שיצא לאור בחיבורו המונומנטלי של גולובוביץ' בשנות העשרים למאתנו) משתקף עסקן רב פעלים, שאינו יודע מנוח. הוא התערב בענייני המארונים, ניהל משא ומתן עם הקונסולים הזרים, ואף עם ראשי קהילת יהודי צידון. הוא הגיע במסגרת פעילותו לחלב, לקפריסין, לאלכסנדריה, ולמעשה שהה רוב ימיו בדרכים. הוא הצטיין ביעילותו וחסך כסף רב למסדר, בין השאר על-ידי שנסע בעילום שם ושילם על-ידי כך מכס מופחת. ברם, מבחינה מסוימת פעלתנותו הקדחתנית היתה בעוכריו, באשר לאיכות הטקסט בספרו. אף שכתביו השונים הנוגעים למזרח משתרעים על שלושה כרכים גדולים, אין בהם עניין מיוחד.

לאחר שובו לאיטליה נתמנה לראש המסדר הפרנציסקני (1723), ולאחר מכן לקרדינל (1726). הוא היה, כאמור, היחיד מבין הנזירים ששרתו בארץ, שהגיע לתפקידים רמי דרג כאלה.²⁰

הגרמני גרטוס בשיידר דן בפוריות הארץ (1779, 1788-1790)

"זהו אחד הספרים המוצלחים ביותר שכתבו הפרנציסקנים אודות ארץ-ישראל. חבל רק שהוא נדיר כל כך", אומר טובלר על הספר.²¹

הנוסע הגרמני גרטוס בשיידר (Gratus Bscheider) שרת פעמיים בארץ-ישראל, וכתב את ספרו לאחר שחזר בשנית למולדתו. בין היתר, הוא מעלה על נס את פוריות הארץ:²²

"ארץ-ישראל מצטיינת בשפעה ובפוריות... זאת, אף שרק החלק השנים-עשר ממנה מעובד. אדמת הארץ מניבה בשפע ענבים מתוקים, תאנים, תמרים, מלונים, שקדים, לימונים, תפוזים ופירות אחרים שניתן למצוא אותם רק בארצות הפוריות ביותר. אדמת ארץ-ישראל איננה מציבה אתגרים קשים בפני עובד האדמה, כאילו לשחררו מן החובה לעבד את הארץ בזיעת אפיו. אדמה מבורכת זו איננה זקוקה כמעט לטיוב כלשהו ולזיבול... אם בכל זאת הפירות כיום אינם מופיעים יותר באותה כמות ואיכות כמו בימים עברו, הרי שהאשמה היא לא באדמה אלא בתושבים, שבעצלותם הנפשעת מעבדים רק בקושי את החלק השנים-עשר של הארץ. לא יפלא, על כן, שמוצאים היום בשדות פירות מעטים יותר ולעתים רק קוצים ודדרים."

במקום אחר הוא מדבר על בורות האוכלוסיה:

"העוני והבורות איוו להם למשכן ארץ זו. אך מי יחפש חוכמה ועושר אצל עם עצל זה, המפגין בצורה כה בוטה את הסתייגותו מכל מדע ומעשה אמנות? חוסר העניין במדע ובאמנות איננו יכול שלא להביא להעדרם המוחלט של אנשי מדע ואמנים. וכאשר נעדרים כאן כל המוצרים או חומרי הגלם, המסחר לוקה בחסר. ערי ארץ-ישראל, שהיו כה עשירות ורבות אוכלוסיה, ירדו מגדולתן. כאשר אין נכונות לעבד חלקת אדמה גדולה יותר מזו הדרושה לתצרוכת עצמית, הרי שגם הקרקע הפוריה ביותר אין בה כדי להועיל. פה ושם מוצאים עדיין שרידים המשמשים עדות לחריצות התושבים היהודים שהפריחו את הארץ בימים עברו, אך שרידים אלו רק מדגישים את המצב העגום כיום."

הנזירים הכרמליתים

מסדר הכרמליתים הוא אחד המסדרים הקתולים הבודדים שראשיתו בארץ־ישראל. על הר הכרמל ישבו נזירים מתבודדים עוד במאה ה־12. בראשית המאה ה־13 ניתנה להם חוקה בידי הפטריארך של ירושלים (שישב אז בעכו) והם רוכזו במקום אחד, באזור נחל שיח (באזור הכרמליה), והקימו שם את מנזרם הראשון. בהמשך המאה ה־13 רבים מהם עברו לאירופה והקימו שם מנזרים. עם השתלטות הממלוכים על הכרמל בשלהי המאה ה־13, ננטש מנזרם המקורי.

באירופה חל פילוג במסדר וידם של ה"נזירים היחפנים" הקיצוניים היתה על העליונה. בעיקר פרחו הנזירות השייכת לפלג זה. ממנה יצא גם הנזיר פרוספר די סנט אספרי (Prosper du Saint Esprit) שחידש את נוכחות הכרמליתים באזור ראש הכרמל. ב־1631 הוקם מנזר חצוב בסלע במורד (שנקרא בתקופה מאוחרת "מנזרו של פרוספר") וכן קאפלה קטנה במקום המסורתי של "קבר אלישע" שבפסגתו.¹ צרפת פרשה את חסותה על מנזרם ומכאן השם ה"כרמל הצרפתי".

ב־1761 נהרס "מנזרו של פרוספר" בידי חייליו של דאהר והוקם מחדש ב־1767 על פסגת הכרמל, מקום מושבם של הכרמליתים עד היום. אך גורלו לא שפר עליו. ב־1799 שימש המנזר בית חולים לנפגעי חיל המשלוח הצרפתי ולחולי הדבר הרבים. לאחר כשלון המצור על עכו ונסיגת הצרפתים, הרגו חייליו של ג'וזף את הצרפתים שנותרו במנזר והרסוהו.² הנזירים חזרו כעבור זמן מה וקוממו את מנזרם, אך הוא נהרס בשנית בידי עבדאללה פחה. המנזר הוקם שוב, במתכונת גדולה ומפוארת בהרבה, ונחנך ב־1836. זהו המבנה הנמצא במקום כיום.

במשך התקופה העות'מאנית הגיעו רבים מחברי המסדר באירופה לארץ. בניגוד לעולי הרגל האחרים, הם לא מצאו עניין מיוחד בירושלים, אלא נמשכו לכרמל, ומהם שלא טרחו כלל לבקר בעיר הקודש. לתאורי המסע שלהם נודעת חשיבות רבה, שכן אין הם חוזרים על תאורי אותם אתרים מקודשים כיתר הצליינים הקתולים, אלא מתמקדים בתאור אזור הכרמל, שנודעת לו חשיבות רבה בשל התפתחות העיר חיפה.

פיליפו דלה סנטה טריניטה (1629)

פיליפו דלה סנטה טריניטה (Filippo della SS. Trinita) היה צרפתי ולפני הפיכתו לנזיר נקרא אספרי ז'יליאן דה מלוסן (Esprit Julien de Malaucenne). בהמשך הוא עלה בדרגה והפך לראש מסדר ה"יחפנים". בתור שכזה הוא ערך מסע ממושך בתורכיה ובפרס, ואף הגיע עד להודו, וביקר בכל מנזרי הכרמליתים בארצות אלה. הוא יצא לדרכו ב־1626 ותאר את מסעותיו בכרך רב היקף בן 730 עמודים. רק כתריסר עמודים מתייחסים לביקורו בכרמל, שאליו הגיע בנובמבר 1629. בירושלים לא טרח לבקר כלל. הוא ניתח את מיקומו הגיאוגרפי של הכרמל בהרחבה, והדגיש את חשיבותו כ"הר הראשי בצפון הארץ". כן הזכיר את הכפרים בתחומו, כגון רושמיה, בלד א-שיח', דלית אל כרמל, יג'ור, עין הוד, עין ע'זאל, וכו'. לגבי חיפה, הוא מציין את מיקומו המצוין של נמלה. אך עיקר עניינו היה נתון לשרידים הקשורים אליהו הנביא, לתאי הנזירים הכרמליתים ולמנזרם שעל ההר:³

"במערב ההר, במרחק של כ־1 מיל מראש הכרמל, מצוי המעיין המפורסם של אליהו המוזכר על־ידי המסדר שלנו, שמימיו זורמים בשתי תעלות לעמק... מימיו זכים ומתוקים... בצד אחר של אותו עמק, במרחק מאתיים צעדים מעל למעיין אליהו, מצויות חורבות המנזר... שהיה בידי מסדר הכרמליתים. המנזר היה בזמנו גדול ביותר, כעדות החורבות שהן באורך של מאה וחמישים צעדים... בסמוך יש שדה של מלונים שהפכו לאבנים, שנוצרו, לפי מסורת מקומית, על־ידי נס שחולל אליהו הקדוש... לפני המנזר חצובה אורווה בתוך ההר... ומעליה מערה נוספת לשמירת התבן והקש.

בהר יש יותר מאלף מערות, שבעבר התגוררו בהן נזירים כרמליתים. מערות רבות במיוחד נמצאות במקום הנקרא בפי התושבים בימינו שיף אל־רובאן, כלומר, מחילות הנזירים. הוא נמצא בחלק המערבי של ההר, במרחק של כחמישה מילין ממעיין אליהו. במקום עמק מוארך, התחום בסלעים שבהם חצובות ארבע־מאות מחילות ובהן נחצבו בסלע חלונות ומיטות. במקום מעיינות הנוטפים מים טיפה אחר טיפה. לפני שמגיעים למקום זה, מצויה בצד ימין, בראש הסלע שבכניסה, מערה גדולה החודרת לתוך הגבעה וסביבה מערות אחרות קטנות יותר, שבהן יש מקום מספיק למאה נזירים.

הכוונה לשרידים שבוואדי אל־עין, הסמוך לכרמליה, שם היה המנזר המקורי של המסדר בעת מסעי הצלב, מצפון לנחל שיח. אך "אלף המחילות" שאותן הוא מזכיר, מתייחסות למעשה לבית קברות שנחצב בסלע ולא לתאי נזירים.

על אף חוסר הדיוק, זהו תאור רב חשיבות מאין כמוהו. טובלר אמר אודותיו: "תאורו בן עשרת העמודים שקול כנגד ספר מסע שלם של עולה רגל מן השורה".⁴

ראש המסדר וינסנזו מריה די סנטה קתרינה דה סיאנה (1656)

אף נזיר זה כקודמו, היה ראש המסדר הכרמליתי של ה"יחפנים". וינסנזו מריה די סנטה קתרינה דה סיאנה (Vincenzo Maria di S. Caterina da Siena) ערך מסע ממושך ללבנט ולהודו. לארץ־ישראל הגיע עוד בראשית דרכו. אזור חיפה והכרמל היו אז בתחום שלטון האמירים לבית טורבאי והם שהחכירו חלק מראש הכרמל למסדר הכרמליתי. הם עמדו בראש שבטי הבדווים שבאזור עמק יזרעאל, ובשל יחסייהם הטובים עם השלטון העות'מאני, הוקם מחוז לג'ון בתחום השפעתם. בחיפה קיימו מעין בסיס קדמי לשודדי הים בני מלטה הנוצרים, שרכשו בו את המצרכים הדרושים להם ומכרו את הסחורות

ששדדו. בעקבות זאת יצא לחיפה – שלא היתה אלא כפר קטן ששכן בין מבנים הרוסים מהתקופה הצלבנית – שם רע כמרכז לפושעים ולמפירי חוק. אך האמירים הטורבאים לא התעניינו בשמה הטוב, אלא בהכנסות שזרמו לכיסיהם מהמסחר המפוקפק שהתנהל במקום.

ראש המסדר וינסנו מריה לא הראה עניין מיוחד (לפחות בספרו שנועד למאמינים קתולים) בעסקי החולין באזור, אלא מסר בעיקר תאור של המנזר החדש (של פרוספר) במורד הכרמל:⁵

“המנזר ממוקם במקום מרהיב, שבו מסתיים ההר, בסמוך לפסגתו, והוא נמצא שם במקום מבודד ונפרד. כמעט שאין מגע עם העולם החיצון או עם אנשים שאינם חברי המסדר, וניתן להתרכז שם בתפילות לאל... המבנה נמצא בתוך מערה נטושה ונכרה במעבה ההר. קיר בודד סוגר מסביב את מקום המגורים. הכניסה היא דרך פרוזדור קטן שממנו מראה מרהיב על הים... מכאן מגיעים לספריה, לכנסיה הקטנה, לחדר תשמישי הקדושה ולמגורים, שברובם מיועדים למי שאינם נזירים ובמיעוטם לנזירים עצמם. מאחורי הכנסיה עובר מסדרון המחבר את תאי המגורים לחדר האוכל, המחובר למטבח בגרם מדרגות קטן.”

בהמשך הוא מרחיב את הדיבור ומציין, כי דווקא תנאי עוני אלה נוחים לתפילה לאל, והעדר האור – פרט לזה החודר דרך החלונות הקטנים בשעות היום – מתאים להתייחדות ולתפילה. ספק אם גם הנזירים שהתגוררו כאן דרך קבע התלהבו כל כך מתנאי הדיור הקשים. שכן ידוע שבתקופה מאוחרת יותר, בראשית המאה ה-19, שופרו התנאים ללא הכר. כאשר הוקם לפני מאה וחמישים שנה המבנה הנוכחי, בניין האכסניה נחשב למפואר ולמשוכלל ביותר בארץ.

הנזיר ליאנדרו די סנטה צ'צ'יליה (1746) וביזת צפת

ליאנדרו די סנטה צ'צ'יליה (Leandro di Santa Cecilia) הוא מהיחידים המתארים את הביזה בצפת ב-1743 בידי מושל דמשק. הרקע לפרשה זו היה המלחמות החוזרות ונשנות בין השיח' דאהר אלעמר, שליט הגליל, לשלטונות העות'מאניים. סולימאן אל-עזאם, מושל דמשק, ניסה לרסן את השיח' המורד, שאנשיו אף שדדו את שיירת החג' למכה, שלה היה אחראי מושל דמשק. זה האחרון עלה ב-1738 על טבריה, בירתו של דאהר, אך נכשל בכיבושה. נסיונו השני נערך ב-1742, אך בינתיים ביצר דאהר את העיר באופן יסודי וחזק את ישובה, בין היתר על-ידי צירוף של מתיישבים יהודים מאיזמיר. בעקבות זאת נכשל אל-עזאם גם בנסיונו השני. ב-1743 הוא עמד לערוך נסיון שלישי, אך לדברי ליאנדרו, תקף תחילה את צפת:⁶

“הפחות של דמשק וצידון לא יכלו למצודה של טבריה, לכן הפנו את מרצם לעבר צפת... המיושבת יהודים והנמצאת על הר במרחק שני מילין. במהלך השוד, חייל תורכי אנס אשה יהודיה ומצא סכום כסף חבוי בין שדיה. הוא מסר על כך לחבריו, שסברו כי כך הדבר אצל כל נשות צפת. בעקבות זאת הופשטו כל הנשים ונבדקו בכל חלקי גופן.”

בהמשך הוא מוסר עוד, כי שמע שמושל דמשק הורעל, אך הוא איננו קושר זאת לדאהר. ממקורות אחרים ידוע כי המושל מת ממחלה פתאומית. אך “מחלה פתאומית” דומה שמה קץ גם לחייו של אויב אחר של השיח' דאהר, הוא מושל מצרים מוחמד אבו דהב, לאחר

שהלה כבש את עכו, בירתו של דאהר, ב־1775. מכאן שאין להוציא מכלל אפשרות שידו של השיח' הבדווי היתה במעל, כפתרון למאבקיו הצבאיים והמדיניים.

האדריכל ג'יאמבטיסטה די סן אלסיו ובניין מנזר הכרמליתים מחדש (1775-1765)

ג'יאמבטיסטה די סן אלסיו (Giambattista di S. Alessio) עצמו מספר על הרקע לבואו ארצה:⁷ "אסון נורא ארע בשנת 1761. דאהר אלעמר, מושל עכו, לחם באותו זמן בתקיפים אחדים של הכפרים שבמורדות הכרמל, ושלח חיילים לחיפה, שלא היתה אלא כפר, כדי להרסה. היה זה מסע בלתי צפוי, ולא היה סיפק בידי ראש המנזר לדאוג בעוד מועד להגנת המנזר על-ידי פניה לשגריר שישלח חיילים להגנתו. חיילי דאהר עלו להר וגרמו הרס למנזר, מבלי שהיתה להם הוראה לכך, ושדדו מכל הבא ליד. הם נשאו עמם את שללם לעיר (עכו). חלק מהשלל נרכש חזרה בידי הסוחרים הצרפתים, שהחזירוהו למנזר. מעשה מפתיע זה הביך את החיילים, שלא העזו לחזור יותר לכרמל, אלא כעבור שבועות אחדים."

למעשה הרסו חיילי דאהר באותה הזדמנות גם את "חיפה העתיקה", שבמזרח בת גלים כיום, ובמקומה הוקמה ביוזמת דאהר "חיפה החדשה" במקום נוח יותר, בכיוון דרומי-מזרחי. מיקומה הנוח הוא שאיפשר את התפתחותה החל משלהי המאה ה-19. הנסיונות לשיקום המנזר לא עלו יפה, והוא אף נשדד בשנית בידי חיילי דאהר באחת ממלחמותיו בבניו המתמרדים. הסתבר שלא ניתן עוד לשקם את "מנזר פרוספר" הישן, והיה הכרח להקים מנזר חדש ולשם כך נשלח במיוחד לחיפה הנזיר ג'יאמבטיסטה, מחבר הספר, שהיה אדריכל במקצועו. ב־1767 הונחה אבן הפינה למנזר החדש, על ראש הכרמל. אך הבנייה נתקלה בקשיים רבים והיה על ג'יאמבטיסטה לנסוע לפאריס כדי לגייס שם את תמיכת בתו של המלך, בעצמה נזירה כרמליתית. בהשתדלותה הופעל לחץ מצד הצרפתים על דאהר (שקשריו עם הסוחרים הצרפתים היו הבסיס לכוחו), כדי שיאפשר את השלמת המלאכה. המנזר הזמני הקטן שהוקם בידיהם שימש אותם עד לשנות השלושים של המאה ה-19, עד שנשלמה הקמת המבנה הנוכחי.

הנזיר מיכאל א־סנטה טריניטטה (1772)

מיכאל א־סנטה טריניטטה (Michael a SS Trinitate) ביקר בארץ בעת שהקמת המנזר החדש היתה בעיצומה והוא מספר על אוירת חוסר הבטחון במקום. הדבר נבע כנראה מהתנגדותם העקבית של הדרווישים המוסלמים, שבידיהם היו הזכויות למערת אליהו שלמרגלות ראש הכרמל, והכנסייה היוונית אורתודוקסית, שבידיה היו זכויות היסטוריות על ראש ההר. לדעתו, מוטב היה לשקם את "מנזר פרוספר" מאשר להקים מנזר חדש. אך הצעה זו לא נתקבלה והנזירים הרסו במידהם את המנזר הישן כדי שיהיו חייבים להקים מנזר חדש. הכל היה תלוי בהמשך עזרתו של דאהר, אך ב־1772 הוא היה כבר בן 84, ובשנותיו האחרונות היה נתון במלחמות עקובות מדם נגד מושלי דמשק וקהיר, שפלשו לתחומם בחסות התורכים. לבסוף נהרג השיח' הישיש שעה שנסוג מעכו שנכבשה בידי הצי התורכי (1775). יורשו, אחמד ג'זאר פחה, היה נוח הרבה פחות לסוחרים הצרפתים

ולכרמליתים כאחד. האדריכל ג'יאמבטיסטה חזר עוד ב-1775 לרומא, מבלי שהשלים את מפעלו.

ג'זאר נתמנה לאחר מכן למושל (וואלי) טריפולי בדרגת פחה, אך המשיך להתגורר בעכו עד לפטירתו ב-1804. עכו תוארה ערב בואו כדלקמן:⁸

"תושביה הם בני עמים שונים, מהם 150 קתולים רומיים, העוסקים במסחר, רובם צרפתים ואיטלקים. רוב הסוחרים עוסקים בכותנה ובצמר גולמי של כבשים ועיזים, המצויים שם בשפע... אניות המסחר יכולות להישאר במרחק מה לפני העיר. בעבר היו לעיר ביצורים מצד הים. (עכו) היתה במשך שנים בירת מלכי סוריה (הצלבנים). לסוחרים הצרפתים ולבני הלאומים האחרים, מקום מגורים יפה בעכו... בבניין עגול בעל קומות אחדות" (הכוונה לח'אן אל פראנג').

עכו היתה, זו הפעם השניה בתולדותיה, לבירת ארץ-ישראל. זאת, החל משיקומה בידי דאהר בשנות הארבעים של המאה ה-18. מעמדה זה נשמר במשך מאה שנים כמעט, עד לכיבושה בידי איברהים פחה ב-1832 והריסתה בידי הצי הבריטי ב-1840.⁹

ג'אובני בטיסטה די פרסקטי

ג'אובני בטיסטה די פרסקטי (Giovanni Battista di Frascati, 1777-1849) נשאר יחיד בחיפה כאשר המנזר חרב ב-1821 בידי עבדאללה פחה. בטיסטה, שהיה אדריכל במקצועו, תכנן את המנזר החדש ונטל על עצמו את ההכנות הארגוניות הדרושות להקמתו. תחילה היה עליו לקבל את אישור השלטונות והוא נסתייע לצורך זה בשגריר צרפת בקושטא. כדי לממן את הבנייה, הוא נטל הלוואה של כ-9,000 פרנקים צרפתיים מתושב מקומי, שבאמצעותם הוא רכש מספר טחנות קמח, שסייעו בידו לממן את עבודות הבנייה. אחר כך יצא לאסיה הקטנה, מצרים ואיי יוון ואסף שם (עד ל-1827) סכום של 20,000 פרנקים נוספים. בתקופת השלטון המצרי קיבלו הנזירים הכרמליתים במתנה מבנה עזוב. אחר כך ערך בטיסטה מסע בארצות אירופה ואסף סכומים גדולים נוספים. שמו יצא לפניו והוא הוזכר ברבים מספרי הנוסעים של הרבע השני של המאה ה-19. גם בהעדרו נמשכה עבודת הבנייה לפי תכניותיו והן הושלמו ב-1853, ארבע שנים לאחר מותו.¹⁰

פרק יד

מלכים, רוזנים ושליטים

(אמיתיים ומדומים)

בימי מסעי הצלב הגיעו ארצה אחדים מחשובי המלכים מהמזרח ומהמערב גם יחד: צלאח א-דין, סולטאן מצרים וסוריה; ריצ'רד לב הארי ואדוארד הראשון, מלכי אנגליה; פיליפ אוגוסט ולואי התשיעי, המכונה "הקדוש", מלכי צרפת; קיסר גרמניה פרידריך השני (סבו, הקיסר פרידריך הראשון, טבע בנהר בדרך ארצה), ורבים מן הדוכסים והרוזנים של אוסטריה, בוואריה, סקסוניה, פרובאנס ומקומות נוספים. לאחר נפילת עכו ב-1291, פסקו ביקורים אלה. אפילו בין שליטיה הממלוכים, ידוע רק על קיית ביי, שביקר בארץ-ישראל ב-1478, בעת ששרר בה שלום.¹

מלכים חשובים מן המערב חדלו אף הם להגיע כפי שהיה הדבר בעבר. רק באקראי עלו לרגל לארץ נסיכים או דוכסים מן השורה הראשונה. נזכיר כאן אחדים מהם, וביניהם גם בן למשפחת המלוכה הפורטוגזית, ונסיך אנגלי שעלה לאחר מכן על כס המלוכה בארצו. אך אלה הם יוצאי דופן. רק במאה ה-19 החלו מגיעים שוב לארץ מלכים וקיסרים רמי יחס, כשהראשונה בהם היתה קרוליין מלכת אנגליה, ב-1815.

המלכה קרוליין בשערי ירושלים

הנרי הרביעי מלך אנגליה (1393)

במשך יותר מחמש מאות שנה לאחר סיום מסעי הצלב, לא ביקר מלך מערבי בארץ ישראל. גם הנרי הרביעי (1367-1413) ביקר בה עוד לפני עלייתו לשלטון. הוא היה נכדו של המלך אדוארד השלישי, ולא היה מועמד כלל לרשת את כסאו. תוארו הרשמי היה ארל אופ דארבי. הוא ביקר בארץ ישראל בעת שהיתה בשלטון הממלוכים. הוא הגיע באניה ונציאנית בחורף 1393 ליפו, עלה לירושלים ולסביבותיה, ואחר כך חזר ליפו והפליג חזרה לוונציה. הדבר החשוב היחיד לעניינו הוא בכך, שאציל זה עלה באופן מפתיע על כס המלוכה באנגליה, שש שנים לאחר ביקורו בארץ. זאת בעקבות שלטונו העריץ של קודמו, ריצ'רד השני, שבין היתר החריס את אדמותיו ורכושו של הנרי והגלה אותו לצרפת. כדי לזכות שוב ברכושו, נחת הנרי באנגליה, ביולי 1399, ומצא שאנגליה כולה עוינת את המלך ומוכנה לקבל אותו תחתיו. ריצ'רד נאלץ לוותר על כסאו, והנרי הפך למלך הראשון לבית לנקסטר. לפרסומו העולמי זכה זמן רב לאחר מותו, בעקבות מחזהו של שקספיר אודותיו.

הנסיך דום פדרו מפורטוגל (1424)

הנסיך דום פדרו (Infante dom Pedro, 1392-1449) היה בנו של המלך יוחנן הראשון ואחיו הבכור של הנסיך אנריקו, "יורד הים", אבי מסעי התגליות הפורטוגזיים. בשנים 1438-1448 הוא שימש עוצר המדינה. אך המלך הצעיר, אלפונס החמישי, מרד נגדו ודום פדרו נהרג בקרב, יחד עם בנו. דום פדרו היה בקי בספרות הלטינית ובעצמו כתב עבודות שונות שהקנו לו מקום של כבוד בתולדות הספרות הפורטוגזית המוקדמת. ספרו החשוב ביותר, על המידות הטובות, מושפע מסנקה הרומאי.

בשנים 1424-1428 הוא ערך מסע גדול, שהחל באירופה ומשם המשיך לארץ ישראל, למצרים ולצפון אפריקה. הוא לא כתב בעצמו את תאור מסעו, שנתפרסם מאוחר יותר בקומפילציה שנקשרה בשמו: "הספר של הנסיך דום פדרו". בספר מתואר מסע שגרתי של עולה רגל באתרי הארץ. התאור איננו ערוך לפי סדר גיאוגרפי הגיוני אלא מדלג מאתר לאתר, כמו מבבל למחוז הקנטאורים, משם לאמאוס, לנצרת, לירושלים, לבית לחם, שוב לירושלים, לעין כרם, להר תבור, להר סיני, לסדום ועמורה, וחזור חלילה.

בדומה לקומפילציה של מאנדוויל בצרפת ובאנגליה, ספר זה זכה להצלחה רבה, וראה אור ב־112 מהדורות, מחציתן בספרדית ומחציתן בפורטוגזית.²

מריה היפוליטה, דוכסית קלבריה (1474)

עד למאה ה־19 מיעטו נשים לעלות לרגל לארץ ישראל, וגם על אלה שעשו זאת לא ידוע כמעט דבר, שכן הן לא כתבו כמעט ספרי מסע. הדוכסית מריה היפוליטה (Maria Hyppolyta) היא, על כן, יוצאת דופן. לא לחינם נגזר כנראה שמה מזה של האמזונה היפוליטה, שהיתה אשתו של תזיאוס באגדה היוונית.

היפוליטה האמיתית היתה נצר לבית ספורצה, משפחת דוכסי מילאנו שהיו בשיאם במאה ה־15, בשלהי תקופת הרנסאנס. היא נישאה ב־1465 לבנו של מלך נאפולי, ששימש דוכס חבל קלבריה, שבדרום איטליה.

לא ידוע הרבה על נסיבות נסיעתה לארץ, אף שנוזיר פרנציסקני בשם יעקב רשם את תאור מסעה, שראה אור בידי רוריקט בשנת 1891.³ התאור הוא קצר ביותר (ארבעה עמודי דפוס) ולמעשה אינו אלא רשימה של אתרים מקודשים שבהם ביקרה הדוכסית – כולם בירושלים, בבית לחם ובעין כרם. כן ביקרה ביפו וברמלה. מקומות אחרים הנזכרים ברשימה, כגון נצרת והר תבור, הם כנראה תוספת מאוחרת יותר. מבחינה זו רשימתו של הנוזיר יעקב מייצגת למעשה את רוב תאורי העליה לרגל בימי הביניים. מה באמת דחף את הדוכסית למבצעה הנועז, כיצד התגברה על קשיי הדרך, מה היה יחס השלטונות אליה – על כל אלה אין מענה בחיבורו של הנוזיר.

בוגיסלאב העשירי, דוכס פומרניה (1496)

בוגיסלאב העשירי (Bogislav X, 1454-1523) היה שליטה של מדינה עצמאית, בין גרמניה לפולין. על אף שמו הסלבי, היתה ארצו נתונה כבר להשפעה גרמנית, ובשנותיו האחרונות חדרה אליה גם תורתו של לותר (שלה התנגד בוגיסלאב בתוקף). הוא עלה לשלטון ב-1474, אירגן את מדינתו מחדש ודחה בהצלחה את תביעותיה של שכנתו ברנדנבורג, לחזקה עליה. בוגיסלאב נודע גם בגרוש יהודי אשכנז מארצו. רק לאחר שכרת ברית שלום עם ברנדנבורג שכנתו, התפנה לצאת למסעו לארץ-ישראל. הוא הפליג מוונציה דרומה. סמוך לחוף היווני התקיפו שודדי ים מוסלמים את אנייתו. התפתח קרב נואש המתואר בפרוטרוט על-ידו:⁴

"הדוכס החליט להתגונן בחרי אף ורבים מאנשיו ומן הנוסעים האחרים החליטו ללכת בעקבותיו, ואחרים הסתתרו מפחד בתאי האניה, והדוכס עצמו נאלץ להחזירם משם. הוא סחב אחדים בשערותיהם והתרה בהם לעמוד על נפשם ולהפגין את גבריותם כיאה לגרמנים. משהחל הקרב, הם היכו באויב בכל מאודם ובראשם הדוכס שלחם בגבורה רבה. לרשותם לא היו קסדות או מגינים והם לקחו מכל הבא ליד. מהם שהשתמשו אפילו בככרות לחם לגונן על עצמם נגד חיצו התורכים. לדוכס שיחקה השעה והוא קיבל ממפקד האניה מגן וקסדה. התורכים ירו בינתיים בכל כוחם, וחיציהם התעופפו בהמוניהם, במיוחד מסביב לדוכס, שהתקשה להתגונן בפניהם. ארבעה-עשר חיצים וחניתות ננעצו באחת במגינו. התורכים החלו עולים לאניה, אך אנשינו הדפוס בגבורה. אחד התורכים שהצטיין בממדי גופו הענקיים, יצא נגד הדוכס, שהשליכו פעמיים הימה, אך הוא התעשת בהיותו שחיין מנוסה, ושב לאניה. הדוכס התגונן בגבורה וכל התורכים לחמו כאילו נגדו. הוא לא נרתע מהם בהשתמשו לרוב בחרבו. אך לפתע קרה לו אסון וחרבו נשברה באמצע, והוא נאלץ להתגונן זמן מה במגינו בלבד, עד ש(חבריו) כריסטוף פולנדון, פטר פודבילס וולנטין נירנברגר מיהרו לעזרתו. משחשו בסכנה הצפויה לו, נעמדו לצידו והתגוננו כמיטב יכולתם, ובמיוחד פולנדון הרג תורכים רבים, אך לבסוף הם התגברו עליו והוא נורה ככברה ומת מות גיבורים. גם פטר פודבילס לחם בגבורה. אף שנפצע שוב ושוב, סירב לסגת, עד שנורה לבסוף בעינו ונאלץ לנטוש את הקרב. גם נירנברגר נפצע אנושות.

בינתיים הדוכס רץ אנה ואנה בחפשו חרב לעצמו, אך ללא הועיל, שכן כולם נזקקו לחרבותיהם. לפתע עלה בידו למצוא שיפוד על האש, ששימש לצליית תרנגולות. מחוסר ברירה, הוא נטל את השיפוד מן האש וחש לעזרת אנשיו. הוא ראה כי פולנדון כבר מת ונירנברגר קרוב היה אף הוא למות. הוא קפץ בחמת זעם לעבר האויב, בהתעלמו מהסכנה שנשקפה לחייו, והחל מכה בהם בשיפוד באופן שאיש לא היה יכול לעמוד בפניו ורבים

מהתורכים נפלו חלל. נפלא היה הדבר. אך באותה שעה לא נותרה עוד כל תקווה, שכן ידם של התורכים היתה על העליונה. או אז הושיענו האל, בניגוד לכל ציפיותינו. המפקד התורכי ציווה על אנשיו לסגת, והם נמלטו ועזבו אותנו לנפשנו.

לא היה זה מקרה בודד. לעתים קרובות סיכנו שודדי ים מוסלמים את עולי הרגל בדרכם ארצה, ורק לעתים רחוקות הם הצליחו להתגונן בהצלחה, כמו במקרה שלפנינו. עם הגיעם ארצה, עלו הדוכס ואנשיו לירושלים, במקום שהדוכס נטל חלק בטקס "אביר הקבר הקדוש". הוא השתדל שלא לחשוף את זהותו, כדי שלא ישמש ערובה בידי הממלוכים ולא יאלץ לשלם מסים ומכסים גבוהים. אך בירושלים התגורר אחד היהודים שגורש על-ידו, שהכירו והוא פנה לאמיר המקומי וחשף את זהותו. הדבר נודע לדוכס, שמיהר לעזוב את ירושלים ולשוב לאנייתו שביפו.

הנסיך האתיופי המדומה, סגה קריסטו (1632)

סגה קריסטו (1610-1638) היה דמות מיוחדת במינה. הוא הגיע לירושלים בשנת 1632 מלווה בשמונה אתיופים נוספים, ובידו מכתב המלצה מקהיר, שבה ביקר קודם לכן. סגה קריסטו התיימר להיות צאצא רחוק של בית המלוכה האתיופי. בעת ביקורו בירושלים ובנצרת נתקבל בכבוד רב.

הוא מילא תפקיד חשוב בתולדות הכנסיה האתיופית, דווקא בעת ביקורו בארץ. נציגי הקתולים בקהיר הודיעו לפרנציסקנים בירושלים, כי "נסיך" זה נוטה לקבל את הדת הקתולית. לדבר היתה חשיבות רבה, שכן הכנסיה הקתולית עשתה מאמצים רבים להטות לצידה את הכנסיות המזרחיות, כגון הארמנית, הנסטוריאנית, הסורית וכו', שהתפלגו עוד במאות הרביעית והחמישית מהכנסיה. כך נוצרו הכנסיות ה"אוניטריות" שקיבלו את מרות האפיפיור. ראשונה שבהן היתה הכנסיה המארונית, אך ביתר המקרים חלו פילוגים, כשרוב המאמינים המשיכו בדרכם הקודמת ורק מיעוט הסכים לאיחוד עם רומא. הכנסיה הקתולית ראתה אפשרות להקים כנסיה אוניטרית גם לגבי הכנסיה האתיופית. ואמנם, בזמן שהותו של סגה קריסטו בנצרת, עלה בידי הפרנציסקנים להשפיע עליו לקבל את הדת הקתולית בטקס חגיגי. לאחר שנתקבל לכנסיה הקתולית, עבר הדרכה בעקרונות דתה, אך הדבר לא הביא לתוצאות המקוות. חלק מן האתיופים בירושלים דחו מהלך זה, ומצאו תמיכה אצל הכנסיה הארמנית, המונופיזיטית. המשך הסכסוך עבר מגבולות הארץ, כשסגה קריסטו המשיך ב־1632 בדרכו לרומא, שם נתקבל בכבוד מלכים ונפגש עם האפיפיור אורבנוס השמיני, שהרי הכנסיה הקתולית היתה מעוניינת ביקרו. מאוחר יותר אף עבר לצרפת, ונפגש שם עם הקרדינל רישליה, ועם גדולי מדינה אחרים. הוא מת באירופה ב־1638.

כבר בחייו נתעוררו ספקות לגבי מהימנות סיפורו, בדבר היותו נצר לבית המלוכה האתיופי. הוא לא היה עקבי בגרסתו ופעם התייחס לענף זה של בית המלוכה ופעם לאחר. גם האישים שלטענתו היו אבותיו, מתו זמן מה לפני הולדתו. מתוך אינטרס קתולי, טענו לאמיתות סיפורו היסטוריונים כנסייתיים, כמו הפרנציסקני ורניארו. אתיופיה היתה באותן שנים ארץ רחוקה מאד, שכמעט ולא היה עמה כל קשר, ולא ניתן לאמת או לסתור את סיפורו. מאוחר יותר גברו הספקות, וכיום ברור כי לא היה לו כל קשר לבית המלוכה, ולכל

היותר התייחס למשפחתו של מורד שלחם בנגוס (שליטה של אתיופיה) בשנים 1627-28. בעקבות זאת נכשלו גם מאמצי הכנסיה הקתולית לחדור בדרך זו לכנסיה האתיופית ולהופכה לכנסיה אוניטרית.⁵

מלכת אנגליה, קרוליין (1815)

קרוליין מלכת אנגליה (Caroline, 1768-1821) נישאה ליורש העצר האנגלי ג'ורג' הרביעי, אך הוא לא החשיב ביותר נישואים אלו והרבה להתהולל עם פילגשים. כדי להתרחק מבעלה יצאה קרוליין ב-1814 למסע גדול, תחילה למולדתה גרמניה, ואחר כך לאיטליה, שם שכרה משרתים חדשים ובהם אדם יפה תואר בשם פרגמי. השמועות על קשר אינטימי שנרקם בין השניים הגיעו לאנגליה. בעלה עשה ככל יכולתו להכתים את שמה, ואף צירף מרגלים לפמלייתה, כדי שיוכל להעמידה לדין על ניאוף.

ביקורה של קרוליין בארץ היה בו משום חידוש מרעיש, בהיותה המלכה האירופית הראשונה מזה שש מאות שנה שהגיעה ארצה. תושבי הארץ לא התעניינו בבעיותיה המשפחתיות וחלקו לה בכל מקום כבוד מלכים. הגדיל לעשות שליט עכו, סולימאן פחה. בספרה מתוארת הפגישה עמו:

"הוד מלכותה הוזמנה לפגישה עם הפחה וגם אנחנו השתתפנו בה. מצאנו את סולימאן יושב בקצה הספה בנוכחות קציניו. הם לא הוציאו הגה מפיהם ונשמעו להוראות אדונם, זרועותיהם שלובות על חזם. הם לא העזו ולו אף לחייך לשמע ההלצות של ליצן החצר, שהיה, כפי הנראה, חביבו של הפחה. הפחה הזמין את הוד מלכותה לשבת לימינו, אגב עישון נרגילה. קפה הובא בספלי זהב משובצים ביהלומים ואף הנרגילה והשבריה שלו היו מעוטרים ביהלומים. הוא שאל רק שאלות בודדות והזמין אותנו לבקר בביצוריה החדשים של עכו ולראות את סוסיו הערבים."

קרוליין הגיעה בביקורה למקומות הנידחים ביותר. למצב הבטחון בארץ לא נודעה משמעות מיוחדת בהתחשב בפמליה הגדולה שלה, שכללה קרוב למאתיים איש, והמאבטחים שהועמדו לרשותה. היה זה אחד המסעות הנרחבים ביותר בארץ-ישראל שנערכו בידי אישיות מלכותית במשך כל המאה ה-19. תאור המסע לוקה בחסר, ופעמים רבות נעשה שימוש בחומר שנכתב בידי נוסעים אחרים מתקופות שונות, אך נכלל בו גם חומר מקורי רב. בדברי הכותב ניכרת אהדתו הרבה לקרוליין, ואין הוא מזכיר אף ברמז את יחסיה עם פרגמי.

מסעותיה של קרוליין, הרחק מבעלה ובלוויית פרגמי יפה התואר, עוררו סערה רבה. משעלה בעלה ג'ורג' הרביעי על כס המלוכה באורח רשמי, בשנת 1820, היא החליטה לחזור לאנגליה כדי לממש את זכויותיה. אך בעלה לא שבע נחת ממעשיה והעמידה לדין בפני בית הלורדים כדי לסלקה. היתה זו אחת השערוריות המלכותיות הסוערות ביותר באירופה במאה ה-19. המלכה זכתה באנגליה לאהדה רבה, שכן בעלה ההולל לא היה מקובל על העם. אמנם שליחי המלך ואחרים העידו נגד המלכה, ברם אשמתה לא הוכחה ודעת הקהל באנגליה עמדה לצידה. המלך נאלץ לוותר על המשך המשפט, אך קרוליין לא נהנתה מנצחונה ונפטרה באותה שנה.⁶

ציורי ארץ-ישראל הראשונים

נופי ארץ-ישראל ריתקו אליהם את עולי הרגל ושימשו נושא רב השראה לאמנים ואומנים שביניהם כבר מתקופות קדומות.

מימי הביניים נשתמרו ציורים רבים של ירושלים, שהם במקרים רבים שילוב של מפה וציור. ניתן לזהות בהם את בנייני העיר ורחובותיה. פחות יומרניים הם איורי כתבי היד, שרבים מהם מראים סצנות מחיי הצלבנים, ומהם שאף הוכנו בסקריפטוריום של ירושלים ושל עכו.¹

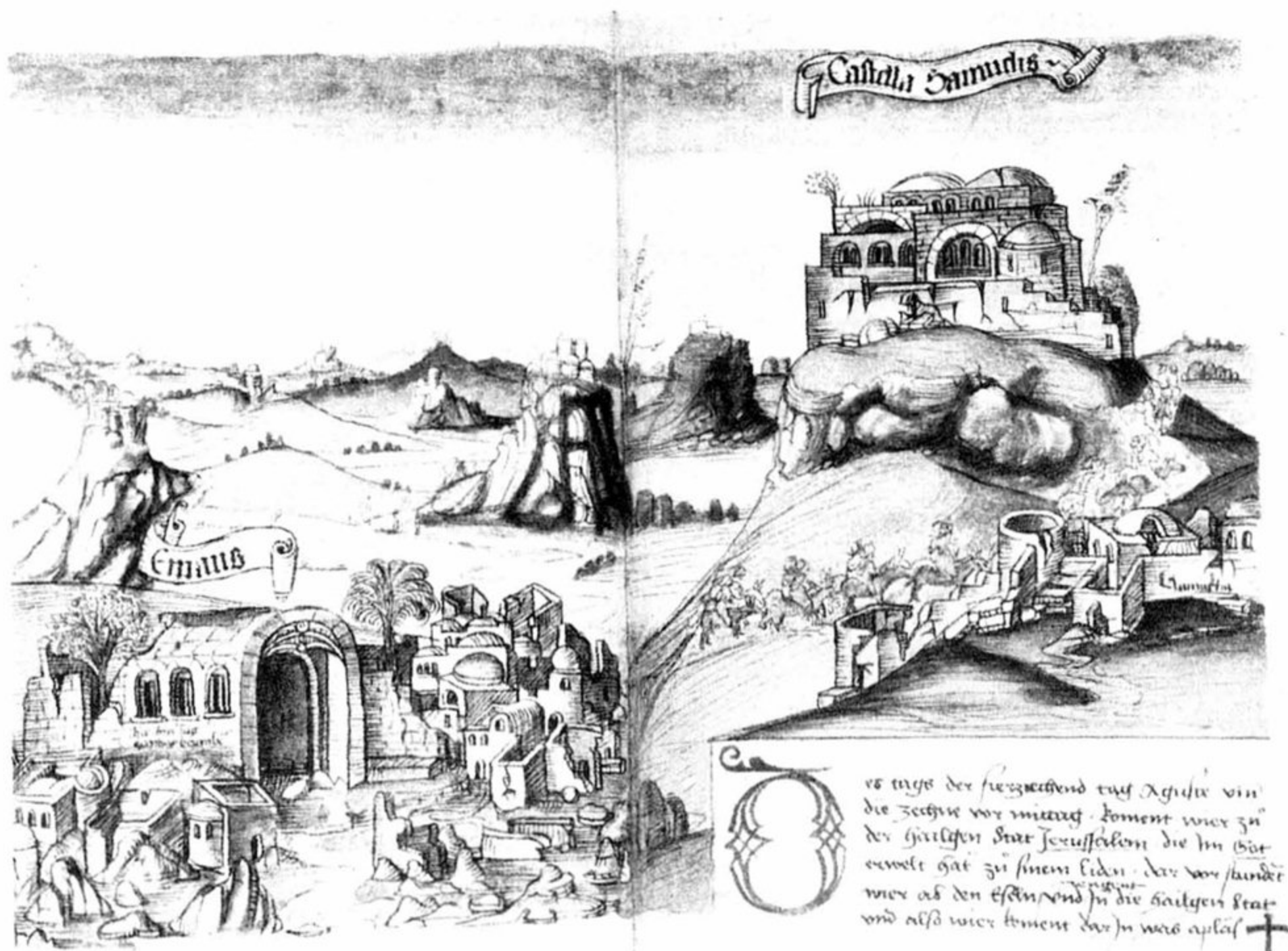
כבר ב־1320 לערך הכין הוונציאני מרינו סנוטו (Marino Sanuto) מפות של ארץ-ישראל, שהן מדויקות למדי. אך מפת ירושלים שלו, ועוד יותר מפת העולם, עם ירושלים במרכזה, משקפות עדיין את עולם המושגים של ימי הביניים.

צעד גדול קדימה נעשה בסוף המאה ה־15, בהשפעת הרנסאנס, בעיקר בתמונותיהם של עולי רגל מגרמניה. לצד ציירים של ממש הגיעו לידינו גם איורים, שרשמו עולי רגל מן השורה, כדי לאייר את ספרי המסע שכתבו. אחד הציירים היפים ביותר של ירושלים הוא מעשה ידיו של עולה רגל שווייצרי מן העיר לוצרן, משלהי התקופה הממלוכית. ירושלים נראית מהר הזיתים כעיר פרזות, שרק החומות מימי בית שני נשתמרו בה. התמונה, שהיא צבעונית, עשויה בריאליזם וחקן, ומבטאת את המסר הרוחני הגלום בשם "ירושלים".²

מן המאה ה־16 ראוי אולי להזכיר את עולי הרגל הנוצרים ואת הדרווישים המוסלמים המסוגננים של הגרמני ברוינינג,³ את דמויות היהודים והמוסלמים של הילפריך,⁴ את הלוחמים התורכים אצל הצרפתי פיאר בלון,⁵ את תמונת המתרחצים בירדן (בצבע) של השווייצרי היינריך וולפלי,⁶ ובעיקר את תמונות התהלוכות התורכיות, ואת המוסלמים במשחקהם ובעיסוקיהם האחרים של סלומון שווייגר.⁷

שווייגר מביא גם תמונה פשטנית למדי של ירושלים.⁸ פנורמות מרשימות יותר של נוף העיר מובאות אצל הצ'כי פרפט ז' וולקנובה,⁹ הגרמני סבסטיאן מינסטר¹⁰ והקרואטי גיאורגיאביץ.¹¹

במאה ה־17 הלך ורב מספר הציורים שהנציחו את מראות ירושלים, ממעוף הציפור ובמבט מהר הזיתים, כמו, למשל, זה של קווארסמיו,¹² של הגרמני כריסטוף

עולי רגל קרבים לירושלים, בהותירם מאחוריהם את אמאוס
(מספרו של האביר מגרינמברג, 1486)

נייצ'יץ,¹³ ושל הצרפתי באובאן.¹⁴ הגרמני ריינפלד מביא גם רישומים מפורטים של ירושלים מצד מערב, כולל הבניינים על הר הזיתים וקאפלת העליה לשמיים.¹⁵ הבלגי גונזאלס¹⁶ והצרפתי דובדן ציירו את כל הר הזיתים;¹⁷ הגרמני צווינר צייר את הכפר אבו גוש;¹⁸ דמויות שונות של דרווישים, שופטים ותושבים סתם צוירו בידי אוג'ן, רוג'ה,¹⁹ דאפר²⁰ וגונזאלס.²¹ מן המאה ה-18 ראוי אולי להזכיר את המפות של ירושלים של קורטה,²² את המבט על ירושלים ממזרח של ניבור²³ ואת דמותה של אשה ירושלמית של בינוס.²⁴ עוד ראוי להזכיר את ציוריו של פוקוק ב-1738, ורבים אחרים.

ספק אם קיים חומר איורי כה עשיר שצויר בידי עולי רגל מארץ כלשהי מחוץ לאירופה, עד למאה ה-19 כמו זה הנוגע לארץ-ישראל. אין ספק שערכן של רבות מהתמונות אינו נופל מהחומר הכתוב, ולעתים אף עולה עליו. אף שלא אחת המציאות והדמיון משמשים בהן בערבוביה, רבות מהתמונות מנציחות את נופי הארץ והווייתה באופן חי ומוחשי ומדויק למדי.

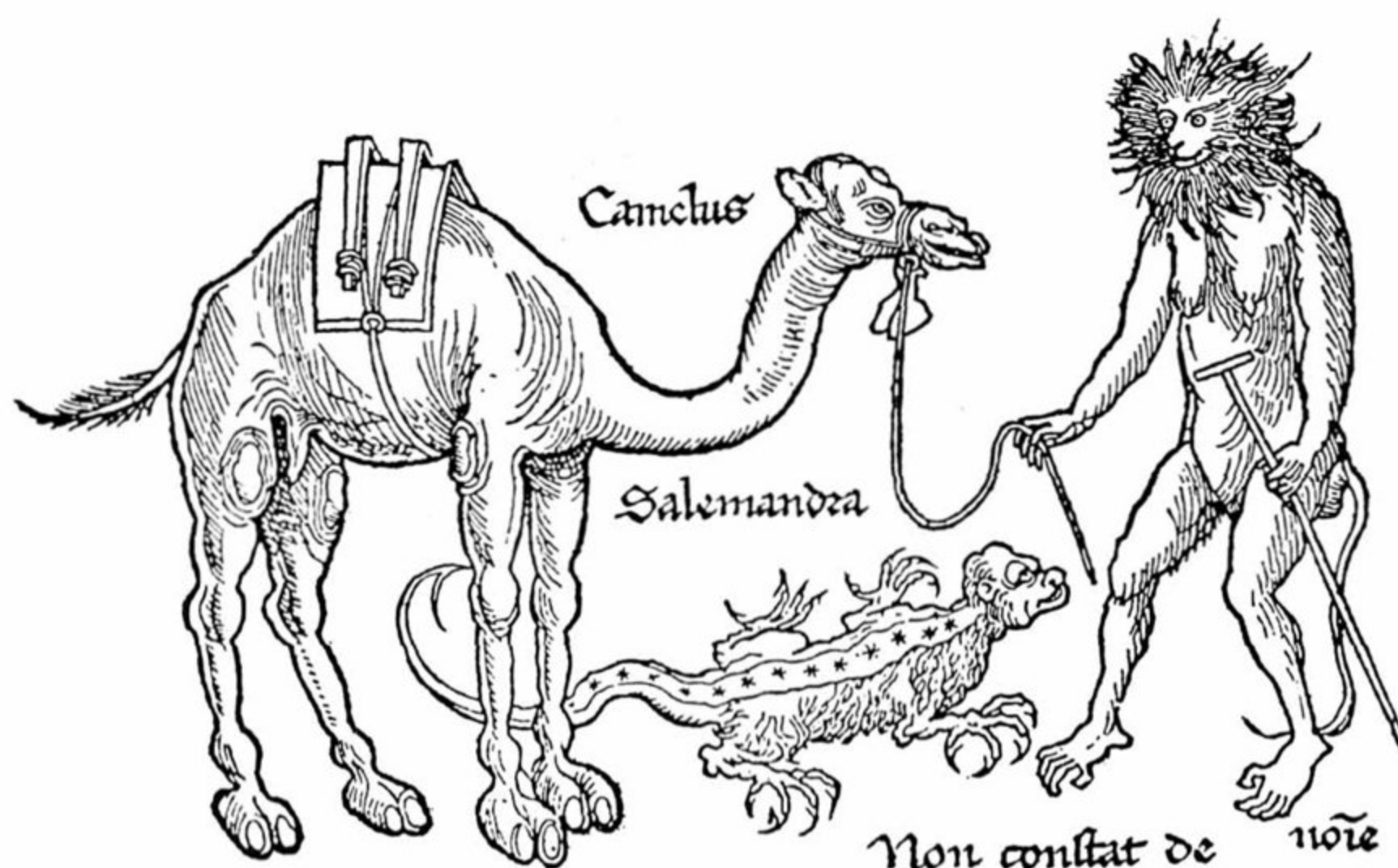
אמן אלמוני, חבר המסדר ההוספיטלרי (בערך 1280-1291)

הפרטים על אודות אמן זה לוטים בערפל, עד כי מטילים ספק בקיומו. אין גם בטחון אם מדובר באמן יחיד. לאחרונה נוטים לחשוב שמדובר באמן ממוצא צרפתי שפעל בעכו הצלבנית בשנים האחרונות לקיומה, ומייחסים לו מיניאטורות רבות שנשתמרו בכתבי יד מתקופה זו, ששימשה כגולת הכותרת ביצירה האמנותית בסקריפטוריום של עכו.²⁵ באיורים נראות ברוב המקרים סצנות זעירות מן המקרא ומן הברית החדשה, אך הדמויות לבושות בלבוש שהיה מקובל בעכו הצלבנית, והערים הנראות ברקע שייכות אף הן לנופי ארץ-ישראל בתקופה הצלבנית. לעתים רחוקות יותר מתייחסים איוריו למלכים שפעלו בעכו הצלבנית, לטקסי נישואין, לסצנות מלחמה, מצור וציד. ניתן לעמוד לפיהם על הלבוש שהיה מקובל בשלהי התקופה הצלבנית, כמו גם על כלי הזין, הביצורים, שיטות הלחימה וצורת האניות. רבים מהאיורים עומדים על רמה גבוהה מאד. מורגשים ניצני פרספקטיבה לגבי בניינים ודמויות אנשים שתנועותיהם טבעיות ומלאות חיים. בשום תקופה מאוחרת יותר לא עמדה אמנות שבסיסה בארץ-ישראל בשורה הראשונה של האמנות העולמית כמו ביצירותיו של אותו הוספיטלרי אלמוני מעכו. ואמנם, חוקרי תולדות האמנות מאמינים, כי הוא השפיע על התפתחות אמנות האיור הצרפתית. האמן האלמוני נספה כנראה בזמן נפילת עכו לידי הממלוכים ב-1291.

ארהרד ראוויך, הצייר האירופי הראשון בארץ-ישראל (1483)

ארהרד ראוויך (Erhard Rehwich) היה צייר הולנדי מאוטרקט, שנשכר בידי איש הכנסיה הגרמני האמיד, ברנהרד פון בריידנבך (Bernhard von Breydenbach, בערך 1440-1497) ללוותו במסעו לירושלים ולהר סיני. היה זה מסע נוח ומאורגן היטב. גם את ספר המסע שלו לא כתב בריידנבך בעצמו, אלא נזיר דומיניקני בשם מרטין רות (Martin Roth), שכלל לא נתלווה למסע. בכל זאת מופיע בריידנבך כמחבר הספר, וגם את האיורים הרבים מקובל (בטעות) לייחס לו. זהו אחד מספרי המסע הראשונים שהודפסו בכלל, והראשון שכלל איורים. הספר זכה, על כן, לפרסום כלל עולמי. הוא נדפס במהדורות רבות ונכתבו עליו ספרים ומאמרים לרוב. בעוד שתוכן הספר הוא שגרתי לחלוטין, עומדים האיורים מעשה ידי ארהרד ראוויך על רמה גבוהה במיוחד.

המראות הפנורמיים של הערים המופיעים בספר, הם הראשונים מסוגם שנדפסו בספרים והם נאים ביותר ומלאי עניין. היפה שבהם הוא תמונת ענק של ונציה, ששימשה נמל מוצא למרבית עולי הרגל שהפליגו לארץ עד לשלהי המאה ה-16. התמונה המפורסמת ביותר מארץ-ישראל היא מפת הארץ גדולת הממדים במבט ממערב למזרח, וירושלים במרכזה, במבט ממזרח למערב. ירושלים נראית כעיר פרזות עם כיפת הסלע במרכזה ומאחוריה, מימין, כנסיית הקבר, שמגדל הפעמונים שלה נראה עדיין בשלמותו (ולא קטום כבימינו). לפני ירושלים נראות המערות של נמל יפו העזוב, שלצידו עוגנת אניית עולי רגל. הרחק מימין מופיע הר סיני, בתוך חצי האי ערב כביכול, שכן קיומו של חצי האי סיני כחטיבה נפרדת לא היה ידוע עד למאה ה-17. ים המלח נראה קטן מאחורי ירושלים ומימינה, בעוד שהכנרת, בצד שמאל של התמונה, דומה לו במידותיה. צפת מופיעה פעמיים, פעם בשמה הנכון ופעם בשם "בתוליה" (מסיפור יהודית והולופורנס).

חיות אקזוטיות בארץ-ישראל (לפי ברידנבך)

נחל קישון נראה כמחבר את הכנרת לים התיכון. על אף הליקויים הקרטוגרפיים ואחרים, זוהי יצירת מופת אמנותית, הממחישה כיצד נראתה ה"גיאוגרפיה הקדושה" של ארץ-ישראל בשלהי ימי הביניים.

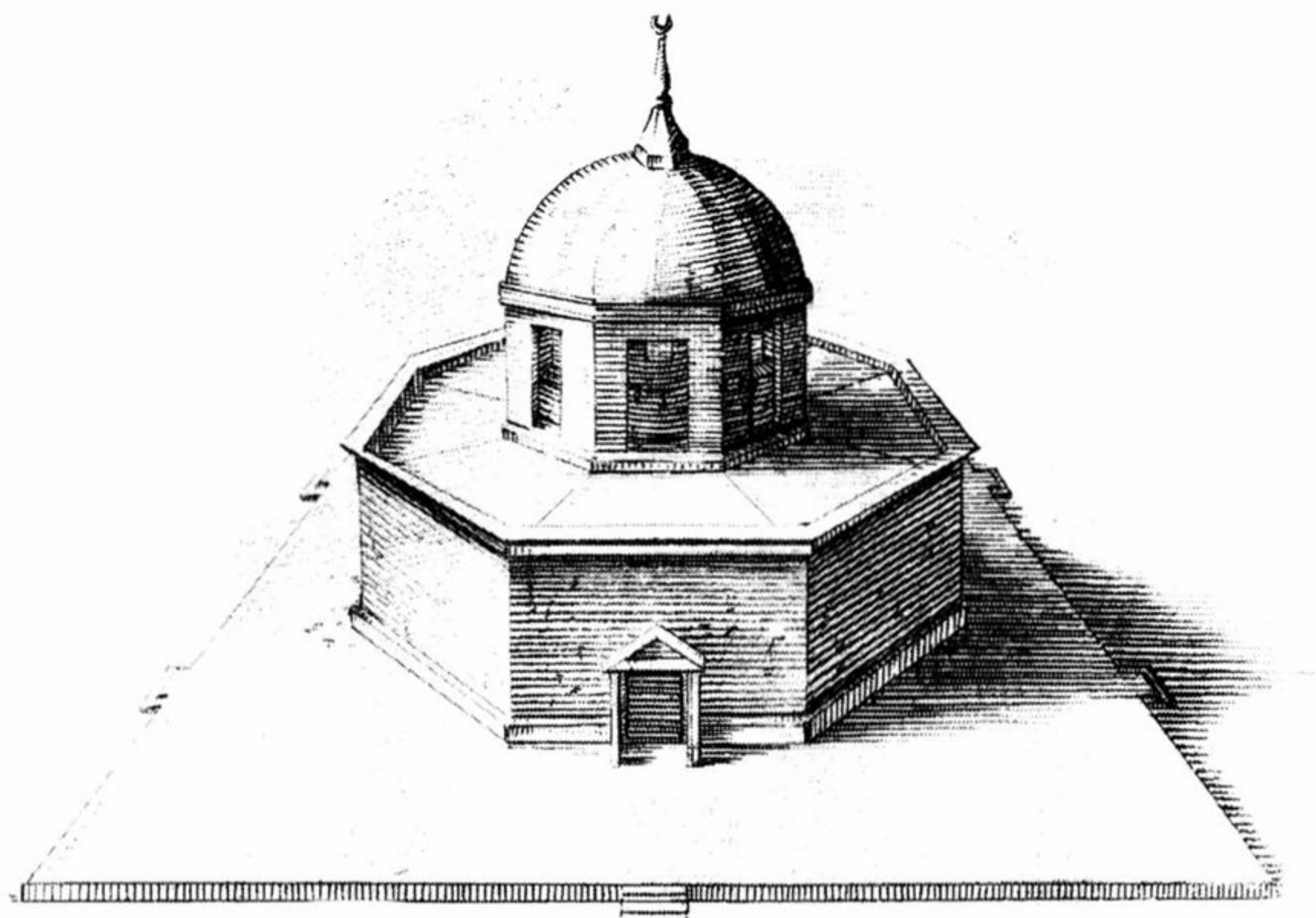
בספר מובאים איורים רבים נוספים של ראוויר: דמויות של ממלוכים, חבשים, נוצרים מקומיים אחרים, חלפן יהודי, פרשים תורכים, חיות אקזוטיות (ביניהם ראם ואריה ההולך על רגליו האחוריות), ותמונות מחיי ישו והברית החדשה. לא ידוע מי הכין את חיתוכי העץ, שלפיהם הודפסו התמונות. יתכן שהיה זה ראוויר עצמו.²⁶

האביר קונרד מגרינמברג (1486)

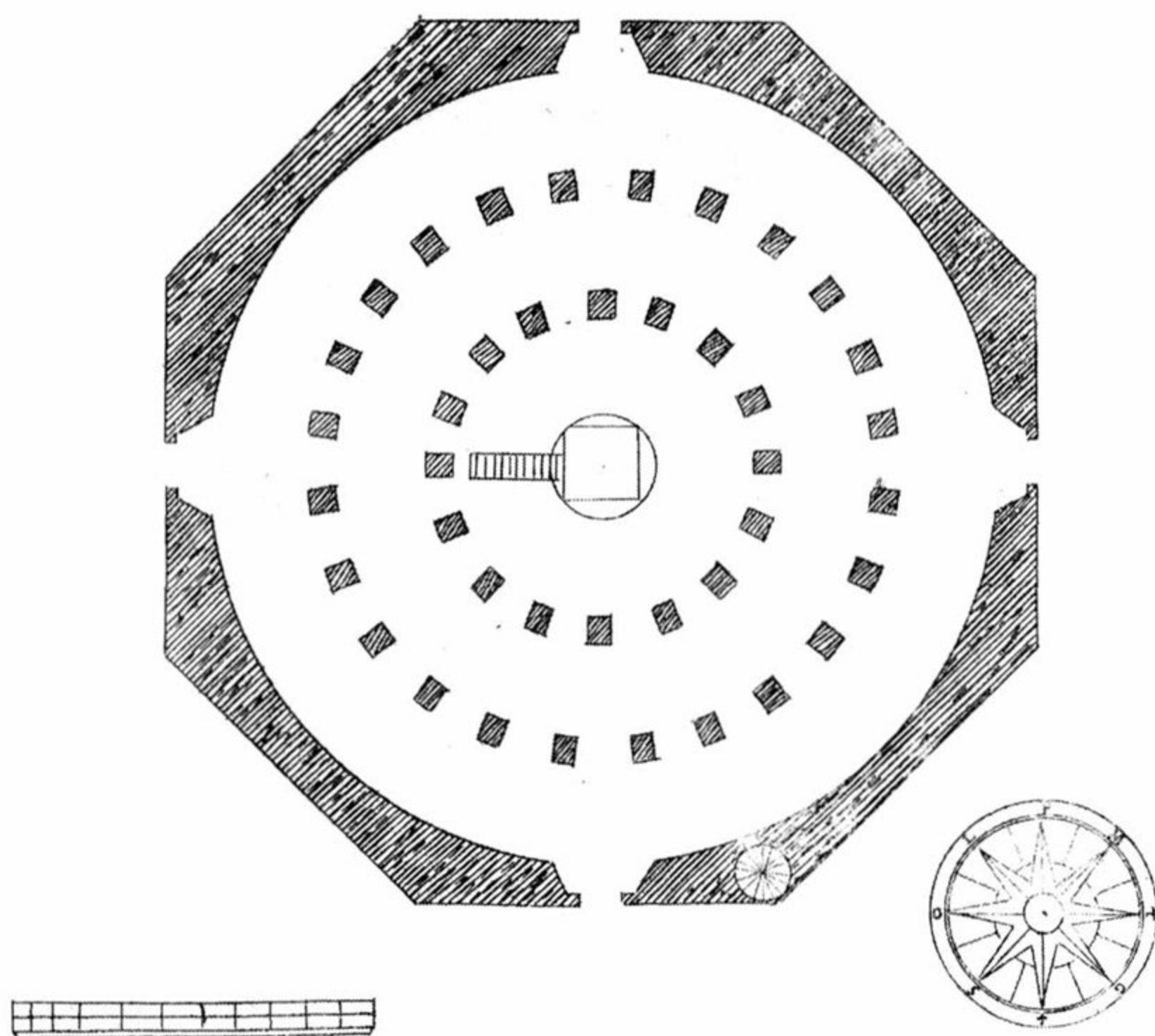
פרסומו של קונרד מגרינמברג (Ritter Konrad von Grünenberg, נפטר ב-1494) לא בא לו מתאור מסעו, אלא בזכות איוריו הרבים והמעניינים, שרק חלקם התפרסם עד כה.²⁷ וגם זאת בשחור לבן במקום בצבעים המרהיבים של אלה שבכתבי היד המקוריים, השמורים בעיר גותה שבמזרח גרמניה ובקרלסרוהה שבמערבה. אך שניים מאלה שבגותה ראו אור לפני זמן לא רב.²⁸ האחד של יפו והשני של ירושלים, כפי שנראו בימיו.

ביפו התנשאו עדיין שניים ממגדלי החומות של התקופה הצלבנית. האחד, במרכז, היה שייך למגדלי המצודה שנבנתה בידי הקיסר הגרמני פרידריך השני ב-1229, והשני שייך למגדלי חומת העיר שהוקמה בידי המלך הצרפתי לואי התשיעי, כחצי יובל שנים לאחר מכן. כשחרבו יתר ביצורי יפו בידי הממלוכים לאחר כיבוש העיר, הם נותרו על תילם כדי לשרת את חיל המצב ששמר על הנמל. גם יתר חלקי העיר חרבו, ועולי הרגל שעלו לחוף יפו בשלהי ימי הביניים בדרכם לירושלים, נאלצו למצוא מחסה במערות שבתחתית הגבעה, הנראות בבירור באיור.

חשובה במיוחד התמונה של ירושלים, שכן היא מראה את העיר הממלוכית, החסרה

*Tempio di Salomone. il quadretto di mezzo dinota
che li sotto discendino i turchi a fare oratione.*

כיפת הסלע, תכנית וחתך; ציור מאת ברנדינו אמיקו.
מהאיוורים הראשונים של האתר שנתפרסמו במערב

חומות, פרט לאלה של הר הבית ששרדו מימי החשמונאים ומימי הורדוס. לצידם נראים קירות הבתים, היוצרים מעין חומה מאולתרת, שאמנם לא היתה מסוגלת לעמוד בפני צבא סדיר, אך היה בה כדי לגונן על העיר נגד הבדווים ולסטים אחרים. ביניהם רואים גם את שער האריות, המוזכר בידי נוסעים רבים בתקופה זו. באיור זה מסתמנת בבירור השתלבותו בחומה המאולתרת.

קונרד מגרינמברג כתב גם ספר חשוב על אותות האצולה שהיו נהוגים בזמנו. בעירו קונסטנץ, שלחוף הבודנזה (בגבולות שווייץ וגרמניה של היום) הוא מילא תפקידים שונים כחבר מועצת העיר, כממונה על הבנייה העירונית וכראש העיר.

הנזיר הפרנציסקני אנטוניו דלי אנג'לי (1578)

אנטוניו דלי אנג'לי (Antonio degli Angeli) שרת בנאפולי ובירושלים, ומילא את מקומו של ראש המסדר הפרנציסקני. הוא היה בעל כשרון ציור והוציא מתחת ידו ציורים של ירושלים, בית לחם ואתריהן המקודשים. ברם, הציורים לא נשתמרו בשמו, ואפשר שנמכרו לעולי הרגל. ואמנם, הם נפוצים בספרות עולי הרגל. בין השאר נעשה בהם שימוש על-ידי זואלרט הבלגי, קוטוביקוס ההולנדי, אקווילנטה רוקטה הספרדי, סנדיס האנגלי, ועוד. מאחר שזואלרט היה המוקדם שבהם, הם נקראים בדרך כלל על שמו, וחוקרים מציינים שהאחרים העתיקו אותם ממנו. אך זואלרט התעכב רק ימים ספורים בירושלים ובשום פנים לא יכול היה להספיק להכין אפילו את מפת העיר המופיעה אצלו, וודאי שלא את מפות כנסיית הקבר וכנסיית המולד, מפות קפריסין ואיים אחרים, או את חתכי כנסיית הקבר. יש לייחסם ללא ספק לנזיר אנטוניו דלי אנג'לי, כפי שעשו ההיסטוריונים של המסדר הפרנציסקני.²⁹

לציון מיוחד ראויות התמונות של יפו ושל רמלה, כנסיית הקבר (קומה אחת חסרה כבר במגדל הפעמונים), נופי בית לחם וסביבותיה, וסביבות עין כרם, וכן מראה חורבות לטרון, כשמאחוריה יוצאים ליסטים התוקפים את עולי הרגל.

תמונות אלה הועתקו שוב ושוב, במשך מאה שנים, עד לימיו של דה ברוין, בשלהי המאה ה-17. לתמונות אלה, מעשה ידי הנזיר אנטוניו דלי אנג'לי, זכות הראשונים בהבאת מראות נופי ארץ-ישראל ואתריה בפני קהל הקוראים באירופה.

הנזיר ברנרדינו אמיקו ותכניות האתרים המקודשים (1593-1597)

ברנרדינו אמיקו (Bernardino Amico) לא היה צייר נופים כקודמו, אלא התמסר לציורים בעלי אופי ארכיטקטוני של הכנסיות ואתרי הקודש בירושלים ובבית לחם. בזו האחרונה הוא אף שימש כראש המנזר במשך חצי שנה; היסטוריונים פרנציסקנים מודרניים מייחסים לו את היוזמה לפיתוח תעשיית המזכרות, שאפיינה החל מימיו את בית לחם. לציורים הוסיף אמיקו דברי הסבר מפורטים.³⁰

את ספרו הוציא אמיקו לאור רק לאחר שובו לאיטליה. המהדורה הראשונה יצאה ברומא, והרישומים הותקנו לדפוס בידי אמן בשם אטמפסטי. מהדורה זו נדירה מאד כיום. כדי להגיע לתפוצה רחבה יותר לעבודתו, פירסם אמיקו מהדורה שניה, משופרת,

בפירנצה. הפעם הותקנו האיורים לדפוס בידי אמן צרפתי צעיר, ז'אק קאלו (Jacques Callot), שזכה מאוחר יותר לתהילה רבה בשל איורי הסצנות למלחמת שלושים השנים. לאיורים נוספו דמויות קטנות, שהוסיפו לוויית חן ותרמו רבות להחייאת האיורים המקוריים של אמיקו. לכן מקובל בדרך כלל להשתמש באיורים ממהדורה זו. זאת, על אף הפורמט הגדול יותר של המהדורה הראשונה והדיוק הרב יותר של הרישומים.

משותפת לשתי המהדורות היא תמונת ירושלים ממעוף הציפור בסוף הספר. התמונה מצטיינת בדיוקה כמפה, ועם זאת צורתה נאה כשל איור. בולטים השטחים הריקים סביב העיר. כן נראות בה החומות שהוקמו סביבה באמצע המאה ה-16, בידי הסולטאן סולימאן המפואר.

התמונות של אמיקו לספרים רבים, לעתים תוך שינויים, ולא אחת מבלי לציין את המקור. כך, למשל, בספרו של ההולנדי אולף דאפר, שראה אור ב-1677.

הצייר קורנליוס דה ברוין (1679)

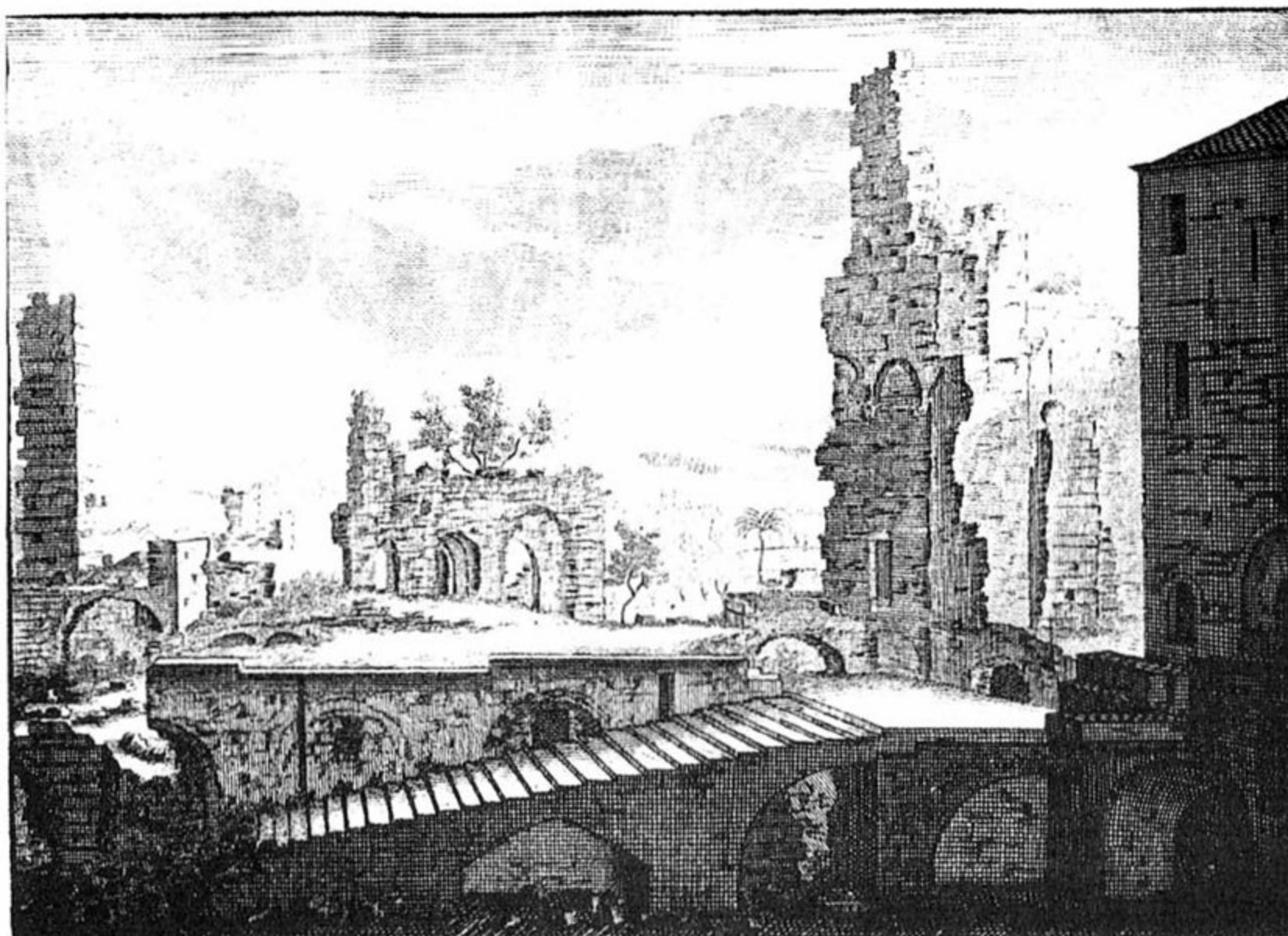
דה ברוין (Cornelius de Bruyn) היה אמן הולנדי שערך בשנים 1672-1683 מסע ממושך שהקיף ארצות רבות: רוסיה, המזרח התיכון, פרס והודו. עם שובו לארצו הוא עיבד את ציוריו לתחריטים והוסיף להם טקסט. ספריו, שהתפרסמו בכרכים גדולים, זכו לפופולריות רבה ותורגמו ללשונות אחדות. לציוריו מארץ-ישראל נודעת חשיבות ממדרגה ראשונה. הודות לציוריו יש בידינו תמונה ברורה של מראות ארץ-ישראל, נופיה ואתריה בזמנו.

בין הציורים החשובים המראים את ארץ-ישראל ונופיה – בנוסף לירושלים – נזכיר את

טבריה כפי שנראתה מאה שנים לאחר שדונה גראציה קוממה את חומותיה; מראה חורבות עכו ובעיקר כנסיית סאן אנדריאס הצלבנית בעכו, שחרבה זמן לא רב לאחר מכן, שעה שדאהר השתמש באבני הכנסייה לקימום חומות העיר. תמונה של דה ברוין שבה נראה גרם מדרגות, סייעה בשנים האחרונות לארכיאולוגים החופרים במצודה, להתחקות אחר מדרגות אלה מחדש. כן יש חשיבות לתמונות של נצרת, נמל יפו וחיפה, שהתעוררו בזמנו לחיים מחדשים, אף שבתקופתו לא חרגו עדיין ממעמד של כפרים קטנים. עוד נראים בציוריו העיירות רמלה ובית לחם. חשיבותן של התמונות, שהן מצטיינות בריאליזם, ומביאות את מראות הארץ ללא כחל וסרק. תמונה כה ברורה של מראות ארץ-ישראל מובאת אחריו רק בידי ציירי המאה ה-19. אין תימה, על כן, שהן נמנות עם התמונות הקדומות ביותר ידועות של ארץ-ישראל.

ההולנדי קורנליוס דה ברוין (1679)

שרידי המצודה הצלבנית בעכו וגרם המדרגות, ציור מאת דה ברוין (1679)

לצד הציורים הוסיף דה ברוין דברי הסבר נרחבים. על טבריה הוא אומר, למשל:³¹ "מה שנוגע לעיר הנוכחית, היא קטנה וכוללת בתים מועטים דלי מראה, עם שני שערים, אך רק אחד נמצא בשימוש, בעוד שהשני סגור... בעבר היו כאן דייגים נוצרים מרובים, אך עריצות התורכים ואהבת הבצע שלהם אילצו אותם, כמו גם את היהודים, לנדוד למקום אחר... החומות מסביב לעיר, שהן רק חלק קטן מהחומות הקדומות, נבנו בידי יהודיה אלמנה (דונה גראציה מנדס), כדי שהיהודים יוכלו לחיות בשלווה, אך מקץ שלושים שנה מעשי העושה והעריצות של התורכים אילצו אותם לנטוש את טבריה. כיום איש מהם לא נותר בה".

הנזיר הפרנציסקני הגרמני אלזער הורן (1724-1744)

אלזער הורן (Elzear Horn, 1744-1808) נמנה כבר בגרמניה עם חברי המסדר הפרנציסקני (1691). ב-1724 הוא נשלח לשרת בארץ-ישראל. בעוד שרוב הפרנציסקנים שרתו בארץ שלוש שנים, הוא נשאר בה ברציפות במשך עשרים שנה – עד ליום מותו. שהותו הארוכה בארץ איפשרה בידו לאסוף חומר רב על אתריה, אך הוא לא הספיק להוציא את כתביו לאור. רק 160 שנה לאחר מותו פורסמה עבודתו בידי החוקר הפרנציסקני ג. גולובוביץ. לטקסט נודעת חשיבות לא מבוטלת, בהביאו פרטים רבים, שאין למצואם במקומות אחרים, אך עיקר חשיבות הספר באיורים הרבים שהכין. הוא לא למד מימיו לצייר, והפרספקטיבה לוקה לא אחת בחסר. עם זאת מצטיינים ציוריו בדיוק יחסי ובתשומת לב לפרטים, הזוכים למשנה משמעות הודות לטקסט המפורט המתארת לרכיבים הארכיטקטוניים, כפי שלא נעשה עד ימיו. חשיבות מיוחדת נודעת לציורים המפורטים של קברי המלכים הצלבנים בכנסיית הקבר, שנהרסו בידי היוונים ב-1808, וציוריו הם עדות יחידאית המאפשרת את